

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ
МАГИСТРАТУРАСИ**

Қўлёзма ҳуқукида

УДК: 339.75

БАФО ҚОДИР БОТИР ЎҒЛИ

**КИЧИК БИЗНЕС КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Мутахассислик: 5A230901 – «Бухгалтерия ҳисоби» (тармоқлар бўйича)

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар:

и.ф.н. доц. Б.Болибеков

Тошкент - 2014

**Диссертация Тошкент Молия институти "Бухгалтерия ҳисоби"
кафедрасида бажарилган.**

Илмий раҳбар:

и.ф.н. доц. Б.Арзиқулов

Кафедра мудири:

и.ф.н., доц. Б. Болибеков

Магистратура бўлими

бошлиғи:

и.ф.н., доц. У.Ортиқов

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА КИЧИК БИЗНЕС КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	
1.1. Кичик бизнес корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобининг мақсади ва вазифалари	8
1.2. Ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни таснифлаш	16
II БОБ. КИЧИК БИЗНЕС КОРХОНАЛАРИДА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИГА КИРИТИЛАДИГАН ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ	
2.1. Кичик бизнес корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини ташкил этиш	25
2.2. Маҳсулот таннархига киритиладиган бевосита ҳамда билвосита моддий ва меҳнат харажатлари ҳисоби	32
2.3. Кичик бизнес корхоналарида маҳсулот таннархига киртиладиган бевосита ва билвосита харажатларни аниқлаш усуллари	46
III БОБ. КИЧИК БИЗНЕС КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАР ТАРКИБИДАГИ БЕВОСИТА ХАРАЖАТЛАР ТАҲЛИЛИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	
3.1 Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг таҳлилини такомиллаштириш	54
3.2 Маҳсулот таннархига киритиладиган бевосита ва билвосита харажатлар таҳлили	63
3.3 Маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш истиқболлари	70
Хулоса ва таклифлар	77
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	78

Кириш

Илмий иш мавзусининг долзарблиги. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар жаҳон молиявий – иқтисодий инқироzi салбий оқибатларини четлаб ўтишга қаратилган бўлиб, бу ўз ижобий натижасини кўрсатмоқда. Айниқса кейинги вақтларда ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мамлакатимиз Президенти И.Каримов таъкидлаганларидек Президентимиз И.А. Каримов айтганидек: «Мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти 8 фоизга ўсди, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 8,8 фоизга, қишлоқ хўжалиги – 6,8 фоизга, чакана савдо айланмаси – 14,8 фоизга ошди. Инфляция даражаси прогноз кўрсаткичидан паст бўлди ва 6,8 фоизни ташкил этди».¹

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида кичик бизнес корхоналарининг фаолият юритиш самарадорлиги, молиявий барқарорлиги ва ривожланиш истиқболлари кўп жиҳатдан хўжалик жараёнида ишлаб чиқариш ва унинг ҳисобини ташкил этишга боғлиқ бўлмоқда. Кейинги вақтларда кичик бизнес корхоналар хўжалик фаолиятида ишлаб чиқариш ҳисобини ташкил этишни миллий ҳамда халқаро стандартлар асосида такомиллиштириш зарурияти вужудга келмоқда. Яъни ишлаб чиқариш ҳисобини илмий асосланган ҳолда ташкил этиш асосида бевосита корхона молиявий натижаларига таъсир этувчи маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини тўғри шаклланиши, ишлаб чиқариш жараёни натижаларини иқтисодий таҳлил усуллари ёрдамида баҳолаш ва самарадорликни ошириш йўналишларини белгилаш муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодиётни модернизациялаш даврида маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннарни бевосита харажатлар, ресурслардан самарали фойдаланишни талаб қилади. Корхонада ишлаб чиқариш жараёнида моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ишлаб

¹ Каримов И.А. 2014 йил юкори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Тошкент: “Ўзбекистон”. 2014. 5 бет.

чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархини пасайтириш имконини беради. Ҳозирги иқтисодийни модернизациялаш шароитида корхоналар фаолияти самарадорлиги ва молиявий барқарорлигини таъминлашда кичик бизнес корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини ташкил этиш ва уни такомиллаштиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш бугунги кунда долзарб ва амалий аҳамиятга эга муаммо ҳисобланади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси Кичик бизнес корхоналарида маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ҳисобини такомиллаштиришнинг айрим назарий ва услубий масалалари хорижлик ва Россиялик иқтисодчи олимлар Х.Андерсон, К.Друри, М.Карренбауэр, Б.Нидлз, Ч.Хорнгрен, Р.Н.Энтони, МДҲ иқтисодчи олимлари М.А.Вахрушина, Т.П.Карпова, Н.П.Кондраков, И.А.Ламыкин, В.Ф.Палий, А.Д.Шеремет, шунингдек, Республикамиз иқтисодчилари Ё.А.Абдуллаев, Э.Ф.Гадоев, Н.Ю.Жўраев, А.М.Жуманов, А.А.Каримов, М.Қ.Пардаев, А.Х.Пардаев, А.С.Сотиволдиев, К.Б.Ўразов, Б.О.Болибеков, Д.Э.Норбеков, О.М.Кулжанов, К.Мисиров ва бошқаларнинг илмий ва ўқув-услубий ишларида ўз аксини топган. Бироқ, бу илмий ишларнинг аксариятида иқтисодийни модернизациялаш шароитида юзага келган муаммолар тўлиқ қамраб олинмаган яъни уларнинг айрим жиҳатларигина тадқиқ этилган. Мазкур муаммоларнинг мавжудлиги ва иқтисодийнинг эркинлашуви шароитидаги хўжалик юритиш талабларидан келиб чиқиб уларнинг ечимларини ҳал этишнинг зарурлиги муаммонинг долзарблигини кўрсатиб турибди ва ушбу мавзуда илмий тадқиқотлар олиб боришнинг зарурлигини белгилаб беради.

Диссертациянинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Магистрлик диссертация мавзуси Тошкент молия институти илмий-тадқиқот ишлари режалари доирасида бажарилган.

Илмий тадқиқот ишининг мақсади ва вазифалари. Ушбу магистрлик диссертация ишининг асосий **мақсади** кичик бизнес корхоналарида маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини

такомиллаштириш бўйича амалий тавсиялар бериш ҳамда бизнинг ҳисоб усулларимизни хорижий усуллар билан қиёсий таҳлил қилиб чиқишдан иборат.

Юқоридаги мақсаддан келиб чиқиб, ишни бажаришда қуйидаги вазифалар қўйилган:

- кичик бизнес корхоналарида харажатларни турли белгиларга қараб туркумлаш ва уни такомиллаштириш;
- кичик бизнес корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини ҳужжатлаштиришни такомиллаштитриш;
- маҳсулотлар таннархига киритиладиган харажатларни таснифлаш;
- ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ҳамда маҳсулот таннархини калькуляция қилишни халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- иқтисодиётни модернизациялаш шароитида таннархни калькуляциялашнинг аҳамиятини асослаш;
- маҳсулот таннархини таҳлил қилиш асосида уни пасайтириш бўйича тавсиялар бериш.

Тадқиқот объекти ва предмети. Юқорида келтирилган қонуний-меъёрий ҳужжатларнинг талабларига мувофиқ маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби «Шофиркон экваториал текс» МЧЖ мисолида магистрлик диссертация ишида кўриб чиқилган.

Илмий янгилиги:

- кичик бизнес корхоналарида харажатларнинг иқтисодий моҳияти очиқ берилди, тармоқ хусусиятларини эътиборга олган ҳолда уларни туркумлаштиришнинг илмий тамойиллари ишлаб чиқилди;
- кичик бизнес корхоналарида харажатлар таҳлили ўрганилиб, унинг услуби такомиллаштирилди;
- харажатлар ҳисоби ривожланишининг асосий йўналишларини такомиллаштириш юзасидан илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди;

– кичик бизнес корхоналарида харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини ҳисоблашнинг услубини такомиллаштириш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар берилди.

Тадқиқот предмети бўлиб, кичик бизнес корхоналарида маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ҳисоби ва улар самарадорлигини ўрганиш ҳамда уларни такомиллаштириш бўйича таклифлар бериш ҳисобланади.

Тадқиқотнинг назарий ва услубий асослари. Магистрлик диссертация ишининг назарий ва услубий асоси бўлиб И.А.Каримов асарлари, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом хизмат қилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан чиқарилган меъёрий ҳужжатлар, маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни ҳисобга олиш муаммоларига бағишланган Ўзбекистон, Россия ва бошқа мамлакатлар иқтисодчиларининг илмий мақолалари ва адабиётларидан кенг фойдаланилди.

Тадқиқот натижаларининг синаб кўрилиши. Диссертация Тошкент Молия Институтини, Магистратура бўлими, «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедрасида бажарилган. Диссертациядаги асосий ғоялар 2013 йил 24 декабрда “Бухгалтерия ҳисоби” кафедраси томонидан ўтказилган республика илмий-амалий конференциясидаги маърузада баён қилинган («Хўжалик субъектларида жорий активларни туркумланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари» мавзусида) ҳамда Тошкент Молия Институтини магистрантларнинг 13-анъанавий илмий-амалий конференциясида («Тайёр маҳсулотлар ва уларнинг сотилиш ҳисобини такомиллаштириш») чоп этилган. Диссертациянинг назарий ва амалий аҳамияти шундан иборатки, ундаги ғоя ва фикрлар ҳамда уларнинг ечимларидан турли мулкчилик шаклидаги корхоналар фаолиятини ривожлантиришда ва жорий маблағлар ҳисобини юритишда самарали фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти.

Диссертацияда маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ҳисобини ташкил қилиш ва такомиллаштириш юзасидан келтирилган хулоса ва таклифлардан республикамизда фаолият юритаётган кичик бизнес субъектлар амалиётида маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ҳисобини такомиллаштиришда ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва аудиторлик фаолияти бўйича миллий стандартларни такомиллаштиришда, мавзу бўйича олинган назарий ва амалий хулосалар, ишланмалардан амалиётда меъёрий қўланмалар тайёрлаш, услубий кўрсатмалар яратишда фойдаланиш мумкин.

Шунингдек, диссертациянинг кўпгина назарий қоидаларини олий ўқув юртларида «Бошқарув ҳисоби», «Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари» каби фанларни ўқитиш жараёнига тадбиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти. Унинг асосий натижаларини иқтисодиётнинг барча хўжалик тизимидаги корхоналарда маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ҳисобини ташкил этиш ва такомиллаштириш бўйича услубий тавсияларни ишлаб чиқишда қўллаш мумкинлиги билан белгиланади.

Диссертация ишининг таркибий тузилиши. Диссертация иши кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишнинг таркиби унинг мақсади, вазифалари ва йўналишларни акс эттиради.

I БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА КИЧИК БИЗНЕС КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Кичик бизнес корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобининг мақсади ва вазифалари

Мамлакатимизда кичик бизнес корхоналарида ва унинг айрим олинган бўлимларида ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлигини акс эттирадиган кўрсаткичларнинг умумий тизимида таннарх кўрсаткичи асосий ўрин тутди. Чунки таннархнинг таркиби уни ташкил қиладиган тегишли харажатларнинг йиғиндисидан иборат.

Кичик бизнес корхоналарида харажатларни бошқариш энг қийин жараёнлардан бири ҳисобланади. Чунки у аҳамияти бўйича хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятини бошқариш мажмуаси деб тушунилади, ваҳоланки ишлаб чиқариш жараёнида содир бўлаётган воқеалар ва муомалаларни уз ичига камраб олгандир.

Харажатларни ҳисобга олиш бу тегишли хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти-таъминот, ишлаб чиқариш ва маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш-истеъмолчига етказиб бериш жараёнларида содир бўлган воқеаларни миқдорий ўлчаш (миқдор ва қиймат ўлчовида), қайд қилиш, гурухлаштириш, тайёр маҳсулотлар таннархининг таркиб топиши чегараси бўйича таҳлил қилишга қаратилган фаолиятдир.

Харажатлар ҳисобининг назарияси ва амалиётида биргина “таннарх” тушунчасигина мавжуд эмас. Унинг мазмуни қуйидаги омиллар таъсирида ўзгариши мумкин: маҳсулотнинг тайёрлик даражаси ва унинг сотилишига қараб, ярим тайёр маҳсулот, омборда сақланаётган маҳсулот ва сотилган маҳсулот таннархлари; маҳсулот миқдorigа қараб, маҳсулот бирлигининг, бутун ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархи; жорий харажатларни калькуляция объектининг таннархига киритиш тўлиқлигига қараб, тўлиқ амалдаги таннарх ва чекланган таннарх; таннархни шакллантиришнинг

тезкорлигига қараб амалдаги ёки меъёрий, режали таннарх фарқланади.²

Таннархни фаолият ва маҳсулот турлари, сотиш бозорлари, минтакалар ҳамда харидорлар бўйича калькуляция қилиш керак. Сарфларни шакллантириш усуллари таннархни калькуляция қилиш жараёни билан узвий боғлиқ бўлиб, бу жараён ўзининг муҳим хусусиятларига, жумладан, соҳавий хусусиятларига эга.

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини таҳлил этиш нуқтаи назардан ушбу тўлиқ бўлмаган рўйхатидан кўрамизки, таннархни шакллантириш масаласи корхонани бошқариш ва фойда солиғи бўйича солиққа тортиладиган базани шакллантириш билан бўлган муаммоларнинг катта доирасини қамраб олади. Амалда корхоналарда харажатларни бошқаришга ёндашувларда услубларнинг икки гуруҳи: бухгалтерия-солиқ ва бошқарув-таҳлилий услублари нуқтаи назаридан кўриб чиқиш мумкин.

Услубларнинг биринчи гуруҳи бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш соҳасида амал қиладиган қонунчилик доирасида фойда солиғи бўйича солиққа тортиладиган базани ўзгартириш мақсадида сарфлар билан ишлаш имкониятини кўзда тутди.

Иккинчи гуруҳ услубларини қўллаш жараёнида корхонанинг ички хизматлари бошқарув ҳисобининг прогрессив услубларидан фойдаланган ҳолда корхона ишини режалаштириш ҳисобини юритиш, назорат қилиш, таннархини камайтириш ва самарадорлигини ошириш соҳасида муайян вазифаларни ишлаб чиқади.

Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун сарфларни режалаштириш, уларнинг ҳисобини юритиш ва таҳлил қилишга ягона ёндашувни таъминлаш учун ушбу сарфларнинг тегишли таснифи керак. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини ташкил этишга фаолият турлари, ишлаб чиқаришнинг ҳамда ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг тури, корхонанинг бошқарув тузилиши ва ўлчамлари таъсир кўрсатади.

² Қудбиев. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини такомиллаштириш. Бозор, пул ва кредит». –Т.: 2005й. 15 бет

Маҳсулот таннархини ташкил этувчи қисмлар нафақат ўз таркибига кўра, шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқариш аҳамиятига кўра ҳам турличадир. Баъзи бирлари уни тайёрлаш ва ишлаб чиқариш билан, бошқалари ишлаб чиқаришни бошқариш ва унга хизмат кўрсатиш билан бевосита боғлиқ бўлади. Учинчи тоифаси эса амалдаги қонунчилик бўйича сарф-харажатларга киритилади.

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби юритиладиган йўналиш-ишлаб чиқариш харажатларининг алоҳидаланган ва мақсадли ҳисобини талаб этувчи фаолият соҳасидир. Яъни, бухгалтерия маълумотларининг фойдаланувчилари бирор сарф-харажат ҳақида ниманидир билиб олмоқчи бўлсалар, айнан шу нарсанинг ўзи ҳисоб йўналиши бўлади. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобининг йўналишига маҳсулот таннархи калькуляцияси, сотиш бўлими таъминоти сарфлари калькуляцияси, яъни амалда Бирон-бир мансабдор шахснинг ишлатилган заҳираларни баҳолаш заруратини юзага келтирадиган ҳолатлар мисол бўлиши мумкин.

Ҳисоб тизими харажатларни маълум тоифаларга кўра таснифлаб йиғади. Бухгалтерлар маҳсулот таннархига кирувчи харажатлар ва ҳисобот даври сарфларини таснифлайдилар. Маҳсулот таннархига қайта сотиш учун сотиб олинган ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотларга оид харажатлар киритилади. Корхонада бу харажатлар тайёр маҳсулот ёки тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг таннархини, унинг сотилиши пайтигача белгилашда ҳисобга олинadиган маҳсулот бирлигининг таннархи бўлади. Маҳсулот сотилгандан кейин фойдани ҳисоблаш учун бу сарфлар сотишдан тушган тушумлар билан қиёсланади. Ҳисобот даврининг харажатлари заҳираларни баҳолашда ҳисобга олинамайдиган сарфлар ҳисобланади. Шунинг учун улар содир бўлган давридаёқ харажат сифатида тан олинади. Демак, ҳисобот даврининг сарфлари ва заҳираларни баҳолашда ҳисобга олинadиган сарфлар билан умуман боғланмаслиги лозим. Корхонада барча ишлаб чиқариш харажатлари маҳсулот таннархига, ноишлаб чиқариш харажатлари эса ҳисобот даври харажатларига киритилади.

Маълумотнинг мақсади ва уни тақдим этишнинг даврийлиги мезони ҳам ажратиб кўрсатилиши лозим. Аввал кўрсатилгани каби сарфлар тўғрисидаги маълумотлар уч асосий йўналишда аниқланади. Уларнинг ичида маълумот олиниши махсус мўлжалланиши мумкин. Демак, маълумот мақсади ва уни тақдим этишнинг даврийлиги мезони ҳам мустақил мезон каби ажратиб кўрсатилиши керак.

Субъектларнинг ноишлаб чиқариш йўқотишларини ва зарарларини камайтиришга интилиши заҳираларни аниқлашга, хусусан, меҳнат, моддий ва хом-ашё заҳираларидан оқилona фойдаланишга асосланган. Моддий сарфларни қискартиришга алоҳида эътибор бериш лозим, чунки улар барча ишлаб чиқариш сарф-харажатларининг 50-80% қисмини ташкил этади.³ Моддий сарфларнинг қиймати четдан сотиб олинган хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергиянинг барча турлари, сотиб олинadиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар, бошқа корхоналар бажарган ишлаб чиқариш туридаги ишлар ва хизматлар, моддий заҳираларнинг табиий камайиш меъёрлари доирасида камомади оқибатидаги йўқотишлар қийматидан таркиб топади. Бундан ташқари, моддий сарфлар таркибига ускуналар, жиҳозлар, лаборатория ускуналари ва асосий фондларга киритилмайдиган бошқа меҳнат воситаларининг ҳисобланган эскириши қийматлари ҳам киради.

Ишлаб чиқаришнинг ўзига хослиги сарфлар таркибини белгилайди. Бунда баъзи сарфлар ката ҳажмга эга, демакки, аҳамиятлироқ, бошқалари эса кам аҳамиятли, шунинг учун бошқаларининг таркибида йириклаштирилган ҳолда ҳисобга олиниши мумкин. Шу сабабли, ишлаб чиқариш сарфларини ҳисобга олишни ташкил қилиш мезонини ажратиб кўрсатиш лозим.

Амалиётда маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун сарфларни режалаштириш, уларнинг ҳисобини юритиш ва калькуляция қилиш мақсадида бошқариш учун: мазмуни ва мақсади; ишлаб чиқариш ҳажмига боғликлиги даражаси сарфларни маълум турдаги маҳсулот бирлигининг таннархига киритилиши усули; ишлаб чиқаришда сарфларнинг

³ Бобожонов О., Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб. –Т.: Молия.2002.

шакллантирилиши кетма-кетлиги каби белгилар бўйича тасниф ишлатилади.

Бухгалтерия ҳисобида маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларини ҳисобга олишнинг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

а) иқтисодий натижаларини ҳисобга олган ҳолда бошқарув қарорларини қабул қилиш учун субъектнинг маъмуриятини зарур ва етарли маълумотлар билан таъминлаш;

в) четга чиқишларни аниқлаш мақсадида ҳақиқатда сарфланган харажатларни кузатиш ва назорат урнатиш, уларни меъёрий ва режадаги ҳажми билан таққослаш ва келгусидаги иқтисодий стратегиясини шакллантириш;

с) ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларни баҳолаш ва молиявий натижаларни ҳисоблаш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархини ҳисоблаш;

д) субъектнинг таркибий бўлинмаларининг ишлаб чиқариш фаолиятининг иқтисодий натижаларини аниқлаш ва баҳолаш;

е) узок муддатли хусусиятга эга бўлган- ишлаб чиқариш ва технология дастурларининг копланиши, ички ва ташқи бозорларда сотилаётган маҳсулотларнинг турлари бўйича рентабеллик даражаси, асосий воситалар ва товар-моддий захираларига қуйилган капитал маблағларнинг самарадорлиги ва фаолияти бўйича бошқарув ҳисоби маълумотларини бир тизимга келтириш.

Демак, маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларини ҳисобга олишнинг асосий йўналиши бу субъектнинг ишлаб чиқариш фаолияти устидан назорат ўрнатиш ва ушбу фаолиятни амалга оширишда сарфланадиган харажатларни бошқаришдир.

Ҳозирги иқтисодиётни модернизациялаш шароитида кичик бизнес корхоналари бозорнинг талаб ва таклифларидан келиб чиққан ҳолда ўзининг фаолиятини режалаштириши ва зарур қарорларни қабул қилиши лозим. Ушбу шароитдан келиб чиққан ҳолда кичик бизнес корхоналари "Маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш ва уни сотиш харажатларининг таркиби ва

молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тығрисидаги Низом»да (Вазирлар маҳкамаси томонидан 1999 йил 5 феврал куни тасдиқланган) кўрсатилган харажатларнинг элементларига асосланадилар.

Ишлаб чиқариш-бошқарув ҳисобининг асосий ва муҳим босқичи бу сарфланган харажатларни танлашдан ва қайси бир тизимнинг қылланишидан катъий назар харажатларни гуруҳлаштиришдан келиб чиққан ҳолда амалга оширилиши лозим.

Харажатларни таснифланишини қуйидаги жадвалда яққол кўришимиз мумкин.

1.1.1-жадвал

Харажатлар таснифи

№	Таснифлаш белгилари	Харажатлар тури
1.	Ишлаб чиқариш жараёнидаги иқтисодий ролига қараб	Асосий ва устама
2.	Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига киритилашига қараб	Бевосита ва билвосита
3.	Ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан	Ўзгарувчан ва доимий

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари, Ўзбекистонда қўлланилаётган миллий стандартлар ва «Харажатларнинг таркиби тўғрисидаги Низом»га асосан сарфланган харажатлар қуйида белгиларига асосан ва тартибда гуруҳлаштирилади.

1. Харажатларнинг таркиби ва йыналиши бййича асосий ва устама харажатларга бўлиниши калькуляция моддаларининг қисқартирилган номларини ўз ичига олади ҳамда субъект бошқарув маъмуриятининг асосий эътиборини ушбу гуруҳ харажатларига қаратишга имконият яратади;

а) асосий харажатларга ишлаб чиқаришнинг технология жараёни билан бевосита боғлиқ бўлган хом-ашё ва материаллар харажатлари, асосий ишлаб чиқариш билан банд бўлган ходимларга меҳнат шакли ҳисоблаш, машина ва ускуналарни асраш харажатлари ҳамда шунга ыҳшаш сарфлар киради.

б) устама харажатларга эса ишлаб чиқаришга хизмат қилиш ва уни бошқариш, субъектнинг фаолиятига хизмат қилиш ҳамда уни бошқариш харажатлари киради. Бошқарув шисобининг амалиётида ушбу устама харажатларнинг таркибига уларни шисобга олиш ва ажратишнинг турларига олиб бориш имкониятидан келиб чиққан шолда кыпгина харажатларни кышиб юборадилар. Ушбу харажатларга асосан бир нечта иқтисодий таркиби быйича бир хил былмаган элементлардан ташкил топган комплекс харажатлар киради. Яъни, умумишлаб чиқариш харажатлари, маъмурий-бошқарув ва махсулотларни сотиш билан боғлиқ харажатлар.

2. Ишлаб чиқарилган махсулотларнинг айрим турларига қўшиш усули быйича харажатлар бевосита (тўғри) ва билвосита (эгри) харажатларга бўлинади:

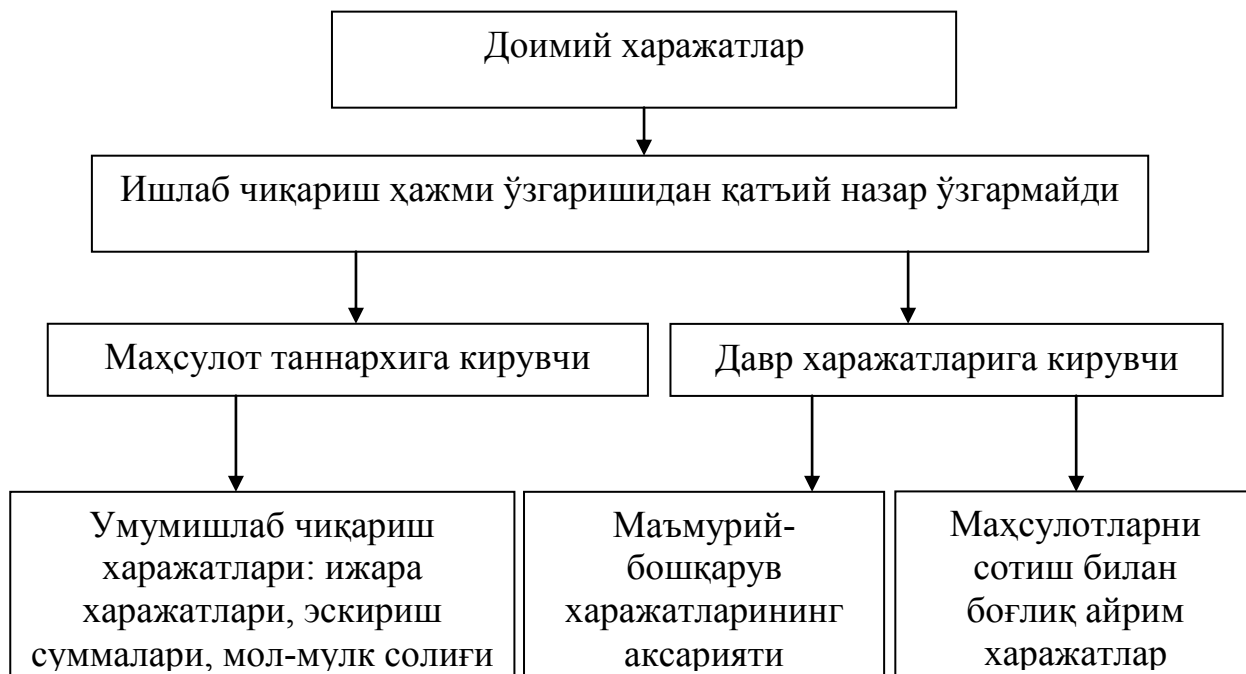
а) бевосита (тўғри) харажатларга махсулотларнинг айрим турларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ былган ва дастлабки шужжатларга асосан йиғма қайдномада тўлғазилиб ушбу махсулотларнинг таннархига тўғри (бевосита), яъни баъзи белгиларига асосан тақсимланмай қўшиладиган харажатлар киради. Масалан, хом-ашё ва материалларнинг қиймати, меҳнат ҳақи, бир хил махсулот ишлаб чиқарилса ёки буюртма бажарилса технологик ёқилғи харажатлари ва шунга ыхшашлар.

б) билвосита (эгри) харажатларга эса бир неча турдаги махсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар киради, улар шам дастлабки шужжатларга асосан йиғма қайдномаларда шисобга олинади. Лекин ушбу харажатлар айрим махсулотларнинг турига тақсимлаш усулини (даража, улуш, фоиз, коэффициентлар қўлланилиб) қыллаган шолда былинади. Масалан, ижара суммаси, энергия, ёқилғи сарфлари, машина ва ускуналарни асраш ва ундан фойдаланиш, умумишлаб чиқариш харажатлари бунга мисол былади.

Харажатларни тўғри ва эгрига бўлиш ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни тўлиқ ва қисман шисобга олиш тизимини қыллашда зарур. Асосий харажатлар кўп ҳолларда тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита)

харажатлардан ташкил топган. Лекин уларни чуқур ўрганганда фарқини ажратиш мумкин.

Доимий ва ўзгарувчан харажатларни қуйидаги чизмалар мисолида тушуниш осон бўлади.

1.1.1-чизма. Доимий харажатлар⁴

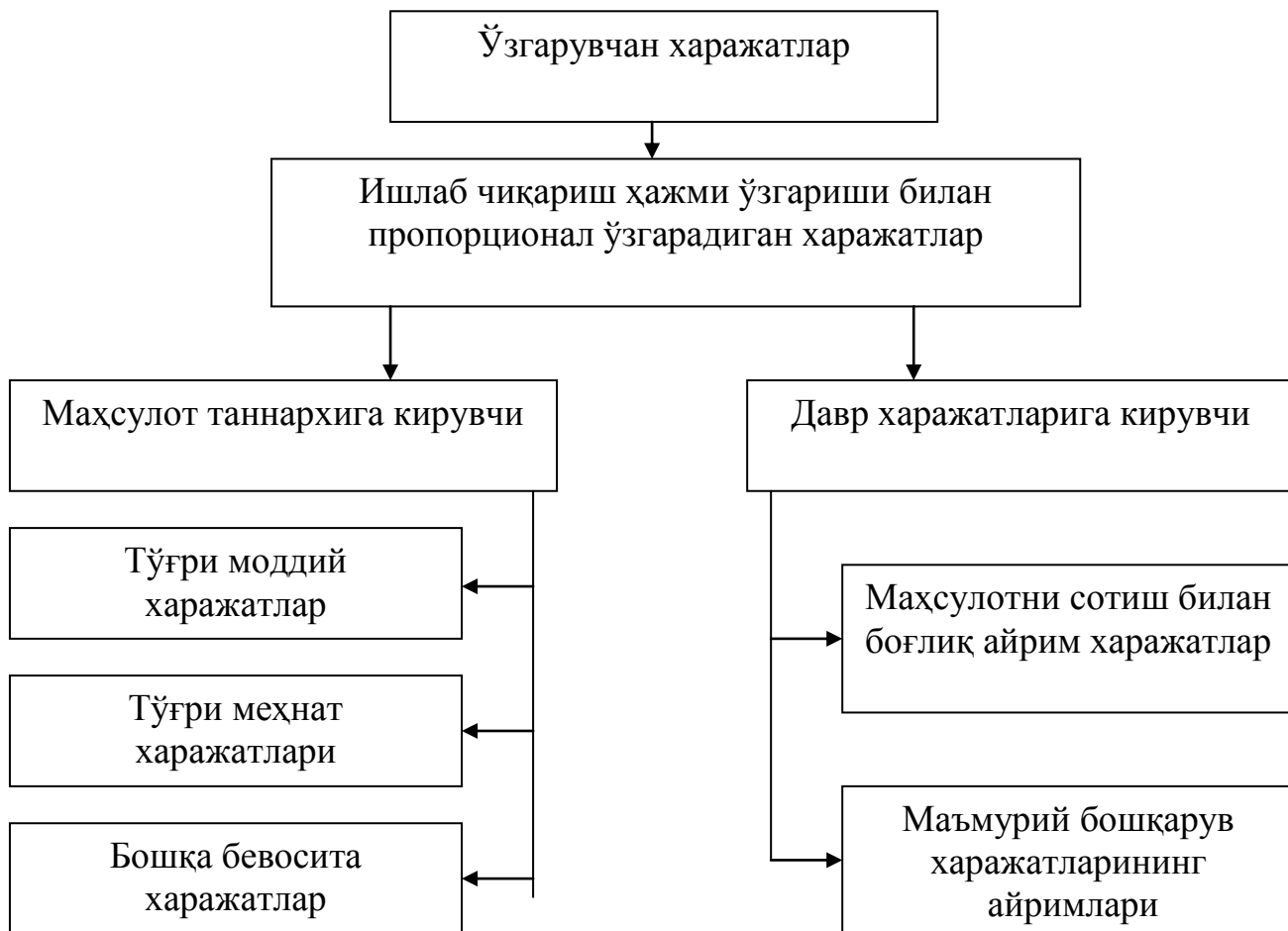
Доимий харажатлар ресурс сарфи меъёрларига, шунингдек, амалдаги харажатлар миқдорига боғлиқ бўлади. Яъни, доимий харажатлардан айримлари ресурслар сарфи меъёрлари орқали ҳисобланса, қолган бир қисми фақат амалда қилинган харажатлар йиғиндисидан иборат бўлади. Доимий харажатларнинг шу иккинчи қисми стандартини аниқлашда олдинги йилларда ишлатилган шу кўринишдаги харажатларнинг амалдаги қийматларидан фойдаланилади.

Шартли-доимий харажатлар— ҳажми ҳар доим бир хилда бўлиб қоладиган ёки чиқарилаётган маҳсулотнинг миқдори ўсиши ёки камайиши билан катта аҳамият касб этмайдиган даражада ўзгарадиган (амортизация, ижара тўлови ва ишлаб чиқаришни бошқариш бўйича бошқа харажатлар) харажатлардир. Бинобарин, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маълум даражасигача ишлаб чиқариш цехлари бошқарув ходимлари иш ҳақи ва

⁴ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

бошқа харажатлар ўзгармас бўлиб қолади, аммо ишлаб чиқаришнинг кўпрок ошиши янги дастгоҳлар сотиб олишни, янги цехларни ишга туширишни талаб этади, бу эса уларни бошқариш харажатларини оширади.

Шартли-доимий харажатлар мутлақ миқдор бўйича нисбатан ўзгармай қолиб, ишлаб чиқариш ўсганда таннархни пасайтиришнинг муҳим омилига айланади, чунки бунда уларнинг маҳсулот бирлигига тўғри келадиган миқдори камаяди.

1.1.2-чизма. Ўзгарувчан харажатлар⁵

Ўзгарувчан харажатлар — миқдори, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, динамикасига мутаносиб равишда ўзгарувчан харажатлар ҳисобланади. Буларга хом ашё ва асосий материалларга, асосий ишлаб чиқаришдаги ишчилар иш ҳақи, бу иш ҳақидан ижтимоий суғуртага ажратмалар ва ҳаказо харажатлар киради.

⁵ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

1.2 Ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни таснифлаш

Хўжалик субъектларда маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархи маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) жараёнида фойдаланиладиган табиий ресурслар, хом-ашё, материаллар, ёқилғи, кувват, асосий фондлар, меҳнат ресурсларининг, шунингдек ишлаб чиқариш билан боғлиқ; бошқа харажатларнинг қиймат баҳосини ифодалайди.

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» ги қонунда 13 моддасида даромадлар ва харажатларни ҳисобга олиш «Даромадлар ва харажатлар, тўланган вақти ва пул келиб тушган санадан қатъий назар, қайси даврга таълуқли бўлса, ўша ҳисобот даврида акс эттирилади».⁶

«Харажатлар тўғрисида»ги Низом асосида харажатларни таркиби, уларни ҳисоблаш асослари келтирилган. Ушбу низомга асосан барча харажатлар маҳсулот таннархига келтириладиган харажатлар ва маҳсулот таннархига киритилмайдган харажатларга, лекин давр харажатлари ва молиявий фаолияти билан боғлиқ харажатларга бўлинади. Харажат - бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш, товарларни сотиш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган сарфларнинг пулдаги ифодаланишидир. Харажатлар турлари ва моддалари корхоналарни фаолиятидан келиб чиқади. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархи корхонага маҳсулот тайёрлаш қанчага тушганини кўрсатади. Таннарх кўрсаткичи сотиш нархларини белгилаш, маҳсулотлар рентабеллигини ҳисоб-китоб қилиш, харажатларни пасайтириш резервларини аниқлаш учун ишлатилади. «Маҳсулотлар ишлаб чиқариш харажатлар таркиби тўғрисида»ги Низом 1995, 1999, 2003, 2004 йилларда ўзгартиришлар билан ишлаб чиқилди. Ишлаб чиқариш харажатларини тўғри ҳисобга олиш учун бу харажатларни мақсадга мувофиқ туркумлаш зарур.

⁶ Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуни, 1996 йил 30 декабрь

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархига бевосита маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш билан боғлиқ, ишлаб чиқариш технологияси ва ташкил этилиши шартланган харажатлар киритилади. Уларга қуйидагилар киритилади:

- материалларга доир бевосита харажатлар;
- меҳнатга доир бевосита харажатлар;
- бевосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш аҳамиятидаги устама харажатлар.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қиладиган харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига мувофиқ равишда қуйидаги элементлари бўйича туркумланади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқиндилар қийматини чегаралаган ҳолда);

- ишлаб чиқариш хусусиятидаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқариш аҳамиятидаги асосий фондлар ва номоддий активлар амортизацияси;

- ишлаб чиқариш хусусиятидаги бошқа харажатлар (1-чизма). Моддий харажатлар қисмида маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига қуйидаги моддалар киритилади;

- ташқаридан сотиб олинadиган, ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибига кириб, унинг асосини ташкил этидаган зарур компонент ҳисобланадиган хом ашё ва материаллар;

- маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида меъёрий технологик жараёни таъминлаш учун ва маҳсулотни ўраш ҳамда бошқа ишлаб чиқариш заруратлари учун сотиб олинган материаллар, шунингдек, жиҳозларни, таъминлаш учун эҳтиёт қисимлар, инвентар, хўжалик ашёлари ва асосий воситалар таркибига киритилмайдиган меҳнат воситаларининг қиймати;

- корхонада монтаж қилиш ва қўшимча ишлов бериш учун сотиб олинган бутлаш буюмлари ва ярим тайёр маҳсулотлар;

-чет ташкилотлар ёки жисоний шахслар, шунингдек корхонанинг асосий фаолиятига таълуқли бўлмаган, ишлаб чиқаришлари ва хўжаликлари томонидан бажариладиган ишлаб чиқариш тавсифига эга бўлган ишлар ва хизматлар.

«Харажатлар таркиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ ишлаб чиқариш хусусиятидаги ишлар ва хизматлар қуйидагилар киради: маҳсулот тайёрлаш, хом ашё ва материалларга ишлов бериш бўйича алоҳида операцияларни бажариш; истеъмол қилинадиган хом ашё ва материаллар сифатини белгилаш учун синовлар ўтказиш; белгиланган технологик меъёрларга риоя қилиниши устидан назорат; асосий ишлаб чиқариш фондларини таъмирлаш ва ҳакозо.⁷

Чет ташкилотларнинг корхона ичида юк ташиш бўйича транспорт хизматлари (хом ашё, материаллар, асбоблар, деталлар, ярим тайёр маҳсулотлар, бошқа хил юкларни базис (марказий) омбордан цехларга олиб ўтиш ва тайёр маҳсулотни сақлаш омборларига етказиб бериш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятидаги хизматларга киради;

-табiiй хом ашё (ерни маданийлаштиришга ажратмалар, ерларни маданийлаштирадиган маҳсус корхоналарга тўлов), ўрмон ҳудудларидан ёғоч материаллари сифатида олиш учун тўлов, сув хўжалиги тизимидаги саноат корхоналари оладиган сув учун тўлов (меъёр чегарасида ва ундан ортиқ)-саноатнинг хом ашё тармоқлари учун ёғоч материалларидан фойдаланиш ҳуқуқини амортизациаланадиган қиймати ёки фойдали қазилмалар (рудалар) қиймати ёки атроф муҳитни тиклаш харажатлари;

-корхона транспорти билан ишлаб чиқариш учун бажариладиган хизматлар, технологик мақсадлар, биноларни иситиш, барча турдаги қувватни ишлаб чиқиш учун сарфланадиган, четдан сотиб олинадиган ёқилғининг ҳамма турлари;

⁷ «Маҳсулот (иш ва хизмат) лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом, 1999й. 5 февраль. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг № 54- сонли қарори.

-корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш, шунингдек, хўжалик заруратларига сарфланадиган, сотиб олинадиган барча турдаги қувват (корхонада электр ва бошқа турдаги қувват ҳосил қилиш, шунингдек, сотиб олинган қувватни истеъмол жойигача узатиш ва қувватни пасайтириб бериш харажатлари тегишли харажат моддаларига киритилади);

-моддий ресурсларнинг камомади ва бузилишларидаги йўқотишлар;

-корхонанинг транспорти ва ходимларининг моддий ресурслар келтириш билан боғлиқ харажатлари (юклаш тушириш ишлари қўшилган ҳолда) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли моддалари (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар, амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар) га киритилади;

-моддий ресурслар қийматига моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олинадиган идиш ва ўрамлар учун тўланадиган корхона харажатлари ҳам қўшилади;

-маҳсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чиқиндилар ҳамда идиш ва ўрамларнинг ҳақиқий қиймати сотиш, ишлатиш ёки омборга кирим қилиш нархларида чегрилади.

Қайтариладиган чиқиндилар-маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил бўладиган, бирламчи ресурсларнинг истеъмол хусусиятларини (кимёвий ёки жисмоний хоссаларини) тўлиқ ёки қисман йўқотадаган ва шу туфайли оширилган харажатлар (маҳсулот ишлаб чиқарилиши пасайиши) билан ишлатиладиган ёки ўзининг бевосита мақсадида умуман ишлатилмайдиган хом ашё, материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, иссиқлик элтувчилар ва турли моддий ресурсларнинг қолдиқларидир. Маҳсулот ишлаб чиқарилиши билан боғлиқ барча харажатлар 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» сметида ҳисобга олинади ва ушбу счет бўйича счетлар 1.2.1-жадвалда кўрсатилган.

1.2.1-жадвал

2010-Асосий ишлаб чиқариш смети бўйича асосий ўтказмалар

№	Хўжалик операциялар мазмуни	Дебет	Кредит
1	Маҳсулот ишлаб чиқаришда катнашган асосий воситаларнинг эскириши	2010	0211-0290
2	Номоддий активларнинг эскириши	2010	0510-0590
3	Материалларнинг бевосита харажатлари	2010	1010-1090
4	Ёрдамчи цехларнинг, таннархга киритилган харажатлари	2010	2310
5	Умумишлаб чиқариш харажатлари, асосий ишлаб чиқариш таннархига киритилган	2010	2510
6	Яроқсиз маҳсулотлар, асосий ишлаб чиқариш таннархига киритилган харажатлар	2010	2610
7	Омборхонадан ишловга қайтарилган тайёр маҳсулотлар	2010	2810
8	Қайта ишловга берилган товарлар	2010	2810
9	Моддий бойликлар ва кўрсатилган хизматлар	2010	6010
10	Суғурта харажатлари	2010	6510
11	Асосий ишчиларнинг иш ҳақи	2010	6710
12	Маъсул шахсларнинг асосий ишлаб чиқариш сарфланган харажатлари	2010	4220-4290, 6970
13	Асосий цехларнинг корхоналарга қарзлари	2010	6990
14	Шуъба корхоналарининг асосий ишлаб чиқариш сарфланган харажатлари	2010	6110-6120
15	Чиқиндилар	1010-1090	2010
16	Амалдаги таннархда ишлаб чиқарилган маҳсулот	2810	2010
17	Беғараз берилган воситалар таннархи ҳисобидан	9110	2010
18	Асосий ишлаб чиқариш цехларида аниқланган камомадлар	5910	2010
19	Ёнғин ва бошқа фавқулотда зарарлар	9720	2010

Материалларни тайёрлаш, қабул қилиш, сақлаш, етказиш харажатлари баланс сметиға мувофиқ 1510 сметида олиб борилади. Ҳисоб сиёсатиға мувофиқ хом ашёни қабул қилиниши ва харажатлари бўйича баланс сметиларини:

1510-материалларни тайёрлаш ва харид қилиш;

1010-хом ашё ва материаллар;

6010-мол етказиб берувчилар билан ҳисоб китоблар;

6120-ички ҳисоб китоблар варағида ҳисобга олинади. Хозирги даврда хом ашёнинг нархи ҚҚС билан ва ҚҚСсиз берилиши мумкин. Агар хом ашё ҚҚС билан сотилган бўлса,

6410-бюджетга қарзлар бўйича ҳисобга олинади.

1510-счетада хом ашёни тайёрлаш ва сақлаш харажатлари ҳисобга олиб борилади.

Корхоналарда ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларга умумишлаб чиқариш харажатлари ҳам киради.

Ишлаб чиқаришни бошқариш харажатлари салмоқдор бўлган корхоналарда умумишлаб чиқариш харажатлари ой давомида 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счёти дебети бўйича жамланади. Уларга қуйидагилар киради:

- ❖ Корхонанинг бухгалтерия бошқарув аппарати ва бошқа цех ходимларини сақлаш;

- ❖ ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситалар ва номоддий активлар эскириши (амортизация);

- ❖ ишлаб чиқариш мақсадидаги ускуналар, бинолар, иншоотлар ва анжомларни сақлаш ва таъмирлаш;

- ❖ меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси харажатлари;

- ❖ синовлар, тажрибалар, тадқиқотлар, рационализаторлик ва ихтирочилик;

- ❖ инвентар ва хўжалик ашёлари бўйича сарф харажатлар;

- ❖ ишсиз туриб қолишлардан йўқотишлар;

- ❖ цехларда сақлаш пайтида моддий бойликлар бузилишидан йўқотишлар;

- ❖ моддий бойликлар ва ишлаб чиқарилиши тугалланмаган маҳсулотлар камомади;

❖ бошқа харажатлар.

Умум ишлаб чиқариш харажатларининг жамланма ҳисоби 2510-«Умумишлаб чиқариш харажатлари» актив йиғиб тақсимловчи счетлар куйидаги счетлар бўйича юритилади:

1.2.1-жадвал

Харажатлар акс эттирилган счётлар номи

Счети	Счет мазмуни
2510	«Моддий харажатлар»
2511	«Меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари»
2512	«Ижтимоий ажратмалар харажатлари»
2513	«Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси»
2514	«Бошқа харажатлар»

Ой давомида харажатлар 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счёти дебитида ҳисобга олинади ва ой охирида ушбу харажатлар маҳсулот турлари ўртасида, шунингдек тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғи ва товар маҳсулоти ўртасида тақсимланади. Шунинг учун 2510 счёта, сальдога эга эмас.

Агар яратилган захира ҳисоб-китоб учун етарли бўлмаса, унда тўланмаган сумма ишлаб чиқарилган харажатларига киритилади ва счёта ёпилади.

Харажатларнинг миқдорини бухгалтерия ва режалаштириш бўлимидаги ходимлар доимо назорат қилиб, режага мувофиқлигини текширишлари лозим. Хом ашё, материал, ёқилғи, энергия асосий воситаларининг таъмирланиши, транспорт хизматларининг меъерлари текширилади. Ходимлар иш ҳақини маошлар штат жадвалларга мос келиниши текширилади. Ишлаб чиқариш характерида эга бўлмаган харажатларни аниқлаш ва улардан кўрилган зарарларни қоплаш бухгалтериянинг асосий вазифаси. Ҳисобот йилида бухгалтер ишлаб

чиқариш таннархи калькуляция ҳисоботини тузади. Барча маълумотлар тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳисоби журнали ҳисоботидан олинади.

2510-«Умумишлаб чиқариш харажатлари» смети бўйича асосий ўтказмалар чизмаси

1.2.1-жадвал

Счетлар кредити	Дебет	Кредит	Счетлар дебети
Сальдо йўқ ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатишда иштирок этадиган асосий воситалар эскириши ҳисобланади.	0510	Ой охирида умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисобидан чиқарилди ва улар таннархга киритилди.	2010
Умумишлаб чиқариш хусусиятидаги номоддий активлар бўйича эскириш ҳисобланади.	0211	Умумишлаб чиқариш харажатлари бир қисми ёрдамчи цехлар харажатларига ҳисобдан чиқарилди.	2310

Асосий ишлаб чиқариш харажатлари 2010 счетларидаги дебет қолдиғи бўлиб, маҳсулот таннархига киритилади, ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари 2310 кредит сметида 2010 смети дебетида кўчирилади. 2010 сметидаги кредит харажатлари 2810 дебетида ёзилади ва у 9110 ишлаб чиқариш таннархи сметида ёпилади.

II БОБ. КИЧИК БИЗНЕС КОРХОНАЛАРИДА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИГА КИРИТИЛАДИГАН ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

2.1. Кичик бизнес корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини ташкил этиш

Кичик бизнес корхоналари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи ушбу маҳсулот қийматининг пул шаклидаги қисми бўлиб, моддий, меҳнат ва бошқа сарф-харажатлардан иборат бўлади.

Яратилган маҳсулот таннархи ишлаб чиқариш самарадорлигининг асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланиб, корхонага маҳсулот тайёрлаш қанчага тушганини кўрсатади.⁸ Таннарх кўрсаткичи сотиш нархларини белгилаш, маҳсулотлар рентабеллигини ҳисоб-китоб қилиш, харажатларни пасайтириш чораларини аниқлаш учун ишлатилади.

Иқтисодий инқироз шароитида маҳсулот таннархини, камайтириш муҳим аҳамият касб этади, чунки рақобатчилик муҳитида маҳсулотга талаб ва унинг сифатигина эмас, балки анчагина қисмини таннарх ташкил этадиган унинг нархи ҳам муҳимдир.

Бошқарувни такомиллаштириш ва харажатларнинг тўғри ва ўз вақтидаги бухгалтерия ҳисобини йўлга қўйиш, шунингдек моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш устидан қаттиқ назоратни ташкил этиш, ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган харажатлар ва талафотларни ҳар томонлама камайтириш маҳсулот таннархини пасайтиришнинг энг муҳим йўлларида бири ҳисобланади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини ташкил этишнинг олдига қуйидаги асосий тамойиллар қўйилган:

– бухгалтерия ҳисобида харажатларни иқтисодий жиҳатлари ва моддалари бўйича, маҳсулот турлари ва корхона бўлинмалари бўйича гурухлаштириш;

⁸ Ф.Ғ. Ғуломова Бухгалтерия ҳисобини мустақил ўрганиш учун қўлланма. Т.: “NORMA”, 2009. 343-бет.

– маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг таннархини калькуляциялашга доир харажатлар ҳисобининг қабул қилинган услубияти йил давомида ўзгармаслиги;

– харажатлар ҳисоби объектларини маҳсулот таннархини калькуляция қилиш объектлари билан мувофиқлаштириш;

– даромадлар ва харажатларни ҳисобот даврларига тўғри киритиш;

– ҳисобда ишлаб чиқаришнинг жорий харажатлари ва капитал қўйилмалар билан боғлиқ харажатларни ажратиш.

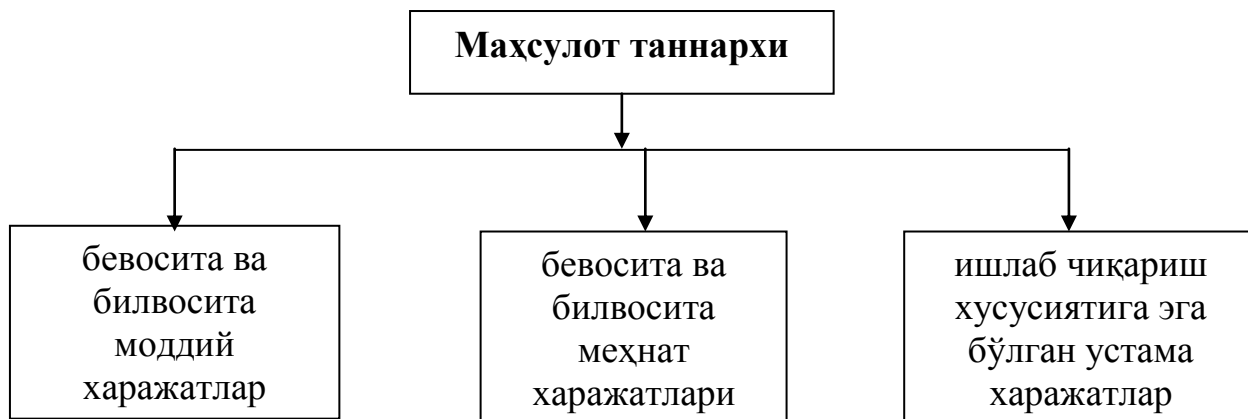
Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари тўғрисидаги ахборотни шакллантиришнинг ягона тамойилларини таъминлаш учун давлат томонидан маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни белгилаш, даромад ва харажатларни гуруҳларга ажратиш, корхоналар фаолияти тури, мулкчилик шакли ва идоравий мансублигидан қатъи назар уларни бухгалтерия ҳисобида акс эттиришнинг умумий тартиби белгиланган.

Ана шу мақсадларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги низом (кейинги узгартиришлар билан) ишлаб чиқилди.

Мазкур Низом хўжалик юритувчи субъектлар-юримдик шахсларнинг, шунингдек, юримдик шахс бўлмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини аниқлашнинг ягона методологик асосларини белгилайди.

Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом бухгалтерия ҳисоби ва солиқ солиш мақсадларида харажатларни ҳисоблаб чиқишда пайдо бўладиган тафовутлар ҳисобга олинган ҳолда ишлаб чиқилган. Хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлилигини аниқлаш мақсадида улар фаолиятининг харажатларини ҳисоблаб чиқиш ва молиявий натижаларини аниқлаш бухгалтерия ҳисобининг асосий мақсади ҳисобланади.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш таннархига бевосита маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган, ишлаб чиқариш технологияси ва уни ташкил этиш билан шартланган харажатлар киритилади (2.1.1-чизма)

2.1.1-чизма. Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар⁹

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлар (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатларга қуйидагилар тегишли бўлади:

Ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб

⁹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

олинадиган хом ашё ва материаллар.Сотиб олинадиган, келгусида ушбу хўжалик юритувчи субъектда монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар.

Ишлаб чиқариш характериға эға бўлган ишлар ва хизматларға маҳсулот тайёрлаш бўйича айрим операцияларни бажариш, хом ашё ва материалларға ишлов бериш, истеъмол қилинаётган ашё ва материаллар сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларға риоя этилиши устидан назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш фондларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Кичик бизнес корхоналари ичида ташқи юридик шахсларнинг транспорт хизматлари (хом ашё, материаллар, инструментлар, деталлар, танаворлар, юкларнинг бошқа турларини базис (марказий) омбордан цехға келтириш ва тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборға келтириш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятиға эға бўлган хизматларға тегишли бўлади.

Технологик мақсадларға, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришға, биноларни иситишға сарфланадиган ёнилғининг четдан сотиб олинадиган барча турлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришға хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари.

Ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг яроқсизланиши ва кам чиқиши. Хўжалик юритувчи субъектнинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатға ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар).

"Моддий харажатлар" элементи бўйича акс эттириладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, шу жумладан, бартер битишувларида, қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий ташкилотлар томонидан тўланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматлари қийматидан, шу жумладан, брокерлик хизматларидан,

божлар ва йиғимлардан, солиқлардан (корхона кейинчалик қарз суришиш, масалан, қўшилган қиймат солиғи тарзида қайтариб оладиганлардан ташқари), транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.¹⁰

Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари таркибига қуйидагилар киритилади:

Кичик бизнес корхоналарида қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажарилган нархномалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган амалда бажарилган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан, хўжалик юритувчи субъектни мукофотлаш тўғрисидаги низомларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар.

Иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан: Кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар. Хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан амалга оширилса пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради.

Ижтимоий суғуртага ажратмаларга қуйидагилар киради:

Қонун ҳужжатлари билан белгиланган нормалар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш фондига ижтимоий тусдаги мажбурий ажратмалар.

Нодавлат пенсия жамғармаларига ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар.

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси (ҳисобланган эскириш), лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган нормалар, конун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация ҳам шу жумлага киради.

Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар (Гудвилл (фирманинг нархи)дан ташқари) эскириши ҳар ойда хўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан фойдали фойдаланиш муддатидан (бирок хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига тегишли бўлади. Фойдали фойдаланиш муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш нормаси беш йил ҳисобига белгиланади, бирок хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас.

Зарурат бўлганда, айрим тармоқларнинг хўжалик юритувчи субъектлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг рухсати билан мукамал тузатиш ишларини ўтказиш учун маблағлар захирасини ташкил қилишлари мумкин. Ушбу захирага ажратмалар "Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар" элементи таркибида акс эттирилади ва кўзда тутилаётган харажатлар қиймати ҳамда асосий воситалар ҳар бир объектини мукамал тузатишларнинг даврийлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Захирага ажратмалар нормаси ҳар бир ҳисобот йили охирида қайта кўриб чиқилади ва зарурат бўлганда янги молия йили учун ажратмалар миқдори кўпайтирилиши ёки камайтирилиши мумкин. Агар мукамал тузатишга захира маблағлари суммаси ушбу объектни тузатишга қилинган ҳақиқий харажатлар суммасидан ошиб кетса, ошиб кетган сумма бўйича тузатиш киритилиши керак; агар ҳақиқий харажатлар захирадагидан ошиб кетса, у ҳолда ошиб кетган сумма "Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар" элементи таркибида акс эттирилади.

Маҳсулот (ишлар,хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархи маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) жараёнида фойдаланиладиган табиий ресурслар, хом ашё, материаллар, ёкилги, кувват, асосий фондлар, меҳнат ресурсларининг, шунингдек ишлаб чиқариш билан боғлиқ бошқа харажатларнинг қиймат баҳосини ифодалайди.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча харажатлар 2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счётида акс эттирилади.

Буюмларга ишлов бериш мураккаб технологияли ишлаб чиқаришда ҳар ойнинг охирида тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари аниқланади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш деб технологик жараёнда назарда тутилган ишлов беришнинг барча босқичларидан тўлиқ ўтмаган маҳсулотга, шунингдек тўпланмаган, синовдан ўтмаган, техник назорат бўлимига қабул қилинмаган буюмларга айтилади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари инвентаризация ёрдамида аниқланади ёки меъёрий (режадаги) таннарх бўйича акс эттирилади ва 2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счётинг дебети бўйича қолдиқ, сифатида чиқариб олинади.

Мисол. «Шофиркон экваториал текс» МЧЖ қўшма корхонамизда қуйидагича хўжалик операциялари амалга оширилди:

Ишлаб чиқаришга қуйидагича харажатлар амалга оширилди: материаллар 45000 минг сўм; электр энергияси 4800 минг сўм; иш ҳақи 2500 минг сўм; мукофотлар 900 минг сўм; суғуртага ажратмалар 755 минг сўм; ишлаб чиқариш таннархига ўтказилган умумишлаб чиқариш харажатлари 2650 минг сўм; омборга топширилган ишлаб чиқариш чиқиндилари 1600 минг сўм; яроксизликка чиққан маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи — 980 минг сўм.

Мураккаб бўлмаган технологияли ишлаб чиқаришларда тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжуд бўлмайди, 2010-счёт қолдиққа эга бўлмайди ва унинг дебет бўйича айланмалар суммасига қуйидагича ёзув амалга оширилади:

Дебет 2810 – “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

Мазкур муомалалар бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

т/р	Хўжалик операциясининг мазмуни	Сумма	Дебет	Кредит
1	Ишлаб чиқаришга материаллар сарфланди	45000	2010	1010
2	Ишлаб чиқаришга электр энергия сарфи	4800	2010	6010
3	Ишлаб чиқаришдаги ишчиларга иш ҳақи ҳисобланди	2500	2010	6710
4	Ишлаб чиқаришдаги ишчиларга мукофот ҳисобланди	900	2010	6710
5	Ишлаб чиқаришдаги ишчилар иш ҳақи фондидан ягона ижтимоий тўлов ҳисобланди	755	2010	6520
6	Умумишлаб чиқариш харажатаари ишлаб чиқариш таннархига ўтказилди	2650	2010	2510
7	Ишлаб чиқариш чиқиндилари омборга топширилди	1600	1090	2010
8	Яроксизликка чиққан маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи ишлаб чиқарилаётган маҳсулот	980	2010	2610
9	Омборга ҳақиқий таннарх бўйича тайёр маҳсулот келиб тушди	57585	2810	2010

Хизмат кўрсатувчи ёки ишлар бажарувчи корхоналарда 2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счёти дебети бўйича айланмалар суммаси ой охирида 9130-«Бажарилган иш ва курсатилган хизматларнинг таннархи» счёти дебетига ҳисобдан чиқарилади.

2.2 Маҳсулот таннархига киритиладиган бевосита ҳамда билвосита моддий ва меҳнат харажатлари ҳисоби

Маҳсулот таннархига киритиладиган моддий харажатлар маҳсулот таннархида салмоқли ҳиссага эга. Шунинг учун бухгалтерия ҳисоби ҳақиқатда қилинган моддий харажатлар суммасини аниқлаш билан кифояланмасдан, бу харажатлар устидан доимий назорат ўрнатиб, имкони борича моддий харажатларни қисқартириш йўллари топишга ҳам хизмат қилиши керак.

Хом-ашё, асосий материаллар ва сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар миқдори ва суммаси, уларнинг корхона омборидан берилишини расмийлаштирадиган дастлабки ҳужжат асосида аниқланади. Чунки бу ҳужжатларда сарфланаётган меҳнат буюмлари қандай маҳсулотга сарфланиши аниқ кўрсатилган бўлади. Бунинг учун ишлатилмай қолган материаллар рўйхатдан ўтказилади. Янги ойнинг биринчи кунида материалларнинг бу қолдиғи бухгалтерия ёзувлари билан яна ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобварақларига ўтказилади.

Маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган моддий қийматликларни акс эттирувчи барча дастлабки ҳужжатлар ишлаб чиқариш харажатларининг маълум шифрлари бўйича, яъни ишлаб чиқариш харажатларининг объектлари бўйича гуруҳланиб, унинг ҳақиқатда ишлаб чиқаришга берилган материалларнинг сарфланиш йўналишларини кўрсатувчи тақсимловчи ўайдномалар тузилади.

Моддий харажатларнинг қандай йўналишдалигига қараб бухгалтерия ҳисобининг журнал-ордер шаклидан фойдаланаётган корхоналарда моддий харажатларни кўрсатувчи бухгалтерия проводкалари 12, 13, 15-қайдномалар ва 10- ҳамда 10/1-журнал-ордерларда акс эттирилади.

Ишлаб чиқаришга сарфланган асосий материаллар ва сотиб олинган тайёр маҳсулотлар бошланғич ҳужжатлар асосида ҳисобга олиш фақат таннархга тўғридан-тўғри ўтказиладиган материаллар бўйича бўлиши мумкин. Агар корхонада бир хил материалдан бир вақтнинг ўзида бир неча хил маҳсулот ишлаб чиқарилса, у ҳолда таннархни аниқлашда материаллар сарфи калькуляция объектлари ўртасида бирон-бир кўрсаткичга мутаносиб равишда тақсимланади. Саноатнинг баъзи бир тармоқларида (машинасозлик, кимё, енгил саноат ва бошқалар) тақсимлашнинг кенг қўлланиладиган усулларида бири ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий сонига нисбатан қайта ҳисобланган материалларни меъёрдаги сарфида мутаносиб равишда тақсимлашдир.

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳужжатларда тўғри ва ўз вақтида

расмийлаштириш корхонада бошқарув ҳисобининг самарали ишлашини таъминлайди. Шу билан биргаликда ҳисоб маълумотлари асосида корхона ишлаб чиқариш фаолиятини таҳлил қилиш ва келгусидаги фаолиятни режалаштириш имконияти ошади.

2010-«Асосий ишлаб чиқариш» ва 2310-«Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счетлари бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир маҳсулот тури, калькуляция бандлари ва бажарилган жойи бўйича алоҳида юритилади. Бунинг учун аналитик ҳисоб карточкаси юритилади.

2510-«Умумишлаб чиқариш харажатлари» смети бўйича аналитик ҳисоб 12-қайдномада юритилади. 12-қайднома шахмат шаклида бўлиб, тегишли графаларга счетлар бўйича хўжалик муомалаларининг суммаси ёзилади.

Цехлар бўйича харажатлар акс эттирилиб ва №12-қайдномада жами маълумотлар чиқарилгандан сўнг, цех қайдномалари харажатлари жамланади. Якуний маълумотларни «Корреспондентлашадиган счетлар жами» жадвалига, қайдноманинг орқа томонига ёзилади. Юқоридаги маълумотлар №10-журнал-ордерда харажатлар бўйича синтетик счетларда ёзув учун асос бўлиб хизмат қилади.

Шундан сўнг бутун корхонада харажатлар ва ишлаб чиқариш фаолияти бўйича натижаларни аниқлаш лозим. Бунинг учун №12 ва 15-қайдномаларда ҳисобга олинган ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлар ва харажатлар йўналиши бўйича умумлаштириб таҳлил этиш ва синтетик счетлар бўйича кредит оборотини аниқлаш керак. Бу маълумотлар Бош китобни юритишга асос бўлади.

Корхона бўйича ишлаб чиқариш харажатларини №10-журнал ордерда жамланади. Ушбу журнал-ордер шахмат қайдномаси принципига асосан тузилади. Кредит счетлар устунлар бўйича, дебет счетлар қаторлар бўйича жойлаштирилган. Яъни ишлаб чиқариш харажатлари синтетик счетлар тизими қаторлар бўйича жойлаштирилган устунлар ва қаторлар бўйича маълумотлар йиғилганда натижалар бир-бирига мос келиши керак. №10-

журнал-ордер маълумотлари ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлар бўйича аниқлаш учун ҳамда таннарх ҳисоблаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

№10-журнал-ордер якуний маълумотларини №10-1-журнал-ордернинг катори бўйича кўчирилади. №10-1-журнал-ордер 10-журнал-ордернинг давоми бўлиб ҳисобланади. Унда №10-журнал-ордердаги кредит бўйича счетлар обороти акс эттирилади ва ноишлаб чиқариш счетлар дебети билан корреспондентиялашади.

Якуний маълумотлар жамланиб, кредит бўйича счетлар оборот суммалари аниқланади ва Бош китобга кўчирилади. Бош китоб йиллик ҳисоботларнинг асосини ташкил этувчи якуний маълумотнома бўлиб ҳисобланади. Ушбу китобда маълум давр мобайнида ҳар бир счет бўйича хўжалик операциялари обороти акс эттирилади.

Моддий харажатларни маҳсулот турлари ўртасида тақсимлашда коэффициент усули қўлланилади. Бунда ҳар бир маҳсулот турига улардаги моддий харажатларнинг салмоғига қараб технологлар ёки юқори ташкилотлар томонидан коэффициент белгиланиб, улардан бирининг коэффициенти 1 га тенг деб қабул қилинади.

Калькуляцияда хом-ашё ва асосий материаллар, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар суммаси чиқиндилар қийматини чиқариб ташламасдан ёки бу чиқиндилар қийматисиз кўрсатилиши мумкин.

Моддий харажатларни тўғри ҳисобга олиш маҳсулот таннархига катта таъсир кўрсатади. Бунинг учун ҳисобни шундай ташкиллаштириш керакки, унда ҳақиқий харажатларни нормалар билан узлуксиз ва тезкор солиштириш имкони бўлсин.

Илмий изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, моддий харажатларни коэффициентли тақсимлаш маҳсулот таннархини тўғри аниқлашда энг яхши усуллардан биридир.

Материаллар ишлаб чиқаришга корхонада белгиланган норма бўйича уларни хажми, оғирлиги, ҳисоби қайд қилинган ҳужжатлар асосида қўйиб юборилади. Бошланғич ҳужжатларни материал ҳисоб гуруҳи ишлаб чиқади.

Харажатлар моддалари бўйича материаллар сарфини ҳисобга олиш учун турли хил ҳужжатлаштириш усуллари қўлланилади. Профессор А.Сотволдиевнинг фикрича, бунда, асосан, инвентар ва партион усуллар қўлланилади.¹

Инвентар усулда режалаштирилган маҳсулот хажмига нисбатан ўрнатилган нормалар чегарасида цехга қўйиб юборилган материаллар қайд қилинган бошланғич ҳужжатлар асосида бухгалтерия сарф қилинган материаллар қийматини ҳисоблаб чиқади. Бунда нормалардан четга чиқиш ҳисобга олинади.

Материалларни ҳисобга олишнинг инвентар усули цехларда доим ой боши ёки охирига ишлатилмай қолган материаллар қолдиғи мавжуд бўлса ишлатилади. Бундан келиб чиққан ҳолда материаллар ҳақиқий сарфи ушбу материаллар қолдиғи чегириб ҳисобланади. Бунинг учун ҳар бир ҳисоб даври (смена, ҳафта, ой) охирида ишлатилмай қолган материаллар инвентаризацияси ўтказилади. Шундан сўнг материаллар харажати аниқланади: бошланғич қолдиққа жўнатилган материаллар қўшилиб, охириги қолдиқ олиб ташланади.

Материаллар сарфини ҳисобга олиш учун партион усул ҳам қўлланилади, бунда улар ҳар бир очилган материаллар партияси бўйича ҳисобга олинади.

Материалларни бухгалтерия ҳисобида тўғри баҳолаш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Ишлаб чиқариш заҳираларини баҳолаш «Товар-моддий заҳиралар» номли 4-сон БҲМСга асосланган бўлиши лозим. Ушбу стандартга мувофиқ материаллар энг кам баҳода, яъни таннархи бўйича ёки соф сотиш қийматида ҳисобга олиниши лозим.¹ Чунки бухгалтерия

¹ Сотволдиев А.С., Иткин Ю.М. Замоновий бухгалтерия ҳисоби. –Т.:ЎБАМА, 2002. II том. 40-бет.

¹ «Товар-моддий заҳиралар» номли 4-сон БҲМС.

ҳисобининг эҳтиёткорлик тамойилини акс эттиришнинг бири бўлиб, паст баҳолаш қондаси ҳисобланади: таннарх бўйича ёки сотишнинг соф қиймати.

«Товар-моддий захиралар» номли 4-сон БҲМСга асосан товар моддий захираларнинг таннархи барча сотиб олиш харажатларини ва товар-моддий захираларни манзилга етказиб бериш ҳамда тегишли ҳолатга келтириш билан боғлиқ бўлган транспорт-тайёрлов харажатларини ўз ичига олади.

Материалларни сотиб олиш харажатлари сотиб олиш қийматини, импорт божлари ва йиғимларни, маҳсулотни сертификация қилиш харажатларини, таъминот, воситачи ташкилотларга тўланган комисион тўловларни, солиқларни (кейинчалик ҳисоб-китоб тарзида), шунингдек транспорт-тайёрлов харажатлари, хизмат ва захираларни сотиб олиш билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа харажатларни ўз ичига олади.

Савдо дисконтлари, сийловлари ва шунга ўхшаш бошқа чегирмалар материалларни сотиб олиш харажатларини белгилашда амалга оширилади. Бошқа харажатлар, агар улар материалларни манзилига етказиш пайтида пайдо бўлган тақдирдагина товар-моддий захираларнинг таннархига киритилади. Масалан, ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган қўшимча харажатлар ёки муайян мижозлар учун маҳсулот ишлаб чиқариш сарфларини материаллар қиймати бўйича харажатларга киритиш имконияти вужудга келиши мумкин.

Материалларнинг ҳар бир турини тайёрлаш, ҳақиқий таннархини ҳисоблаш кўп меҳнат ва вақт талаб қилиши туфайли улар жорий ҳисобда - ўртача сотиб олиниш баҳоси, режа таннархи бўйича ва бошқа баҳоларда баҳоланади.

Материалларнинг ҳақиқий таннархи билан ўртача сотиб олиниш баҳоси ёки режа таннархи ўртасидаги фарқ уларнинг гуруҳлари бўйича алоҳида ҳисобларда ҳисобга олинади. Амалиётда компьютерларнинг кенг қўлланилиши материал захиралари ҳар бир турининг ҳақиқий таннархини ҳисоблаш имкониятини яратади.

Ишлаб чиқариш харажатларига ҳисобдан чиқариладиган материалларнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш, уларни баҳолашнинг куйидаги усуллари кўллаш билан амалга ошириш мумкин:

1. Ўртача таннарх бўйича ёки AVECO усули;
2. Ўртача чамаланган баҳолар бўйича, биринчи тушум -биринчи харажат, FIFO усули;
3. Ўртача чамаланган баҳолар бўйича, охириги тушум - охириги харажат, LIFO усули.¹

Ўртача таннарх бўйича ҳисоблаш усули материалларнинг ўртача нархларига асосланган. Бу усул бўйича ҳар бир бирликнинг қиймати давр бошларида ўхшаш бирликларнинг ўртача ўлчанадиган қийматидан ва давр мобайнида сотиб олинган ва ишлаб чиқарилган ўхшаш бирликлар қийматидан белгиланади. Ўртача қиймат даврий асосда ёки ҳўжалик юритувчи субъектда мавжуд бўлган вазиятга кўра, ҳар бир қўшимча етказиб бериш давомида ҳисобланиши мумкин.

ФИФО усулида ишлаб чиқаришга биринчи сотиб олинган материаллар партияси бўйича баҳоланади, сўнгра иккинчи партия баҳоси бўйича ва ҳоказо. ФИФО усулида хом-ашё, материаллар ва товарлар келиб тушиш тартиби бўйича баҳоланади.

Бу шундан далолат берадики, материаллар таннархининг қисми сифатида нисбати олдинги баҳода ҳақиқатда ушбу материаллар юқори ёки паст нархда сотиб олинганлигидан қатъий назар, сарфланади. Материалларнинг баҳоси уларнинг жорий баҳосини акс эттиради. Инфляция даврида ФИФО усулидан қўлланилса, соф фойданинг энг юқори даражасига эришилади.

Бир қанча мамлакатларнинг солиқ қонунчилигида, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида бу усулни қўллаш тақиқланади. Чунки бу усулда корхона фойдасидан тўланадиган солиқни ҳисоблаш базаси камайиб кетади.

¹ Умарова М., Эшбоев Ў., Аҳмаджонов К. Бухгалтерия ҳисоби. –Т.: Мехнат, 1999. 95-бет.

2.2.1-жадвал

**«Шофиркон экваториал текс» МЧЖ қўшма корхонамизда йил
давомида сотиб олинган хом ашё ҳажми**

Сотиб олиш санаси	Миқдори, кг	Бир бирлик хом- ашёнинг қиймати, сўм	Жами қиймат, минг сўм
10 март	1000	600	600
28 май	1700	800	1360
9 ноябрь	1500	900	1350
Жами	4200		3310

Йил давомида 2800 сўмлик хом-ашё сарфланди ва омборда 1400 сўмлик материал қолди. Юқоридаги маълумотлар асосида материаллар сарфланиши ва уларнинг қолдиғини ФИФО ва AVECO усулларида баҳолаймиз.

2.2.2-жадвал

ФИФО усули бўйича хом-ашёни баҳолаш

Хом-ашё сарфи	Миқдори, кг	Бир бирлик хом- ашёнинг қиймати, сўм	Жами қиймат, минг сўм
1-партия	1000	600	600
2-партия	1700	800	1360
3-партия	100	900	900
Жами сарфланиш	2800		2860
Омбордаги қолдиқ	1400	900	1260

2.2.3-жадвал

AVECO усули бўйича хом-ашёни баҳолаш

Хом-ашё сарфи	Миқдори, кг	Бир бирлик хом-ашёнинг қиймати, сўм	Умумий қиймат, минг сўм
1-партия	1000	600	600
2-партия	1700	800	1360
3-партия	100	900	900
Жами сарфланди	2800	788,8	2207
Омбордаги қолдиқ	1400	788,8	1103

Хом-ашё бирлигининг ўртача қиймати AVECO усулида қуйидагича аниқланади:

$$(3310/4200)=788,8 \text{ сўм.}$$

Юқорида келтирилган усуллардан фойдаланиб, сарфланган хом-ашё таннархи ҳамда йил охирида захираларга тақсимланадиган харажатларни аниқлаш лозим:

2.2.4-жадвал

Сарфланган хом-ашё таннархи ва уларни захираларга тақсимлаш тартиби

ФИФО усули бўйича:	минг сўмда
Сотишдан олинган даромад	3250
Жами хом-ашё таннархи	3310
Ҳисобот даври охирида хом-ашё қолдиғи	1260
Сарфланган хом-ашё таннархи	2050
Ялпи фойда	1200
AVECO усули бўйича:	
Сотишдан олинган даромад	3250
Жами хом-ашё таннархи	3310
Ҳисобот даври охирида хом-ашё қолдиғи	1103
Сарфланган хом-ашё таннархи	2207
Ялпи фойда	1043

Юқоридаги жадваллардан кўриниб турибдики, хом-ашёни баҳолашнинг турли хил усуллари кўллаш шароитида корхонанинг ялпи фойдаси турлича бўлади.

ЛИФО усули «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»ни тузиш учун кўпроқ талабга жавоб беради. Аммо амалдаги баҳонинг ошиши ёки пасайиши шароитида ишлаб чиқариш захиралари қийматини жорий балансда баҳолаш учун унчалик мақсадга мувофиқ эмас ва унинг Ўзбекистонда қўлланилишига рухсат берилмаган. Баланс тузишда ФИФО усулини қўллаш мақсадга мувофиқдир, чунки ишлаб чиқариш захиралари қиймати ҳисобот даври охирида жорий баҳога яқинроқ бўлади ва корхона активларини аниқ акс эттиради.

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усули деб, у ёки бу маҳсулот бирлигининг таннархини аниқлашда қўлланиладиган усуллар тизимига айтилади.

Ишлаб чиқариш тури ва мураккаблиги, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот номенклатураси ва характери, ишлаб чиқариш жараёнининг узун-қисқалиги ва бошқа омилларга кўра калькуляция қилишнинг 4 усули мавжуд:

Калькуляция қилишнинг оддий усули. Бу усул тугалланмаган ишлаб чиқариш бўлмаган ёки оз миқдорда бўлган, оддий ишлаб чиқаришга мансуб бўлган корхоналарда қўлланилади. Ушбу усулда ҳисобот даврида ишлаб чиқаришга тааллуқли барча харажатларнинг умумий қиймати аниқланиб, бу харажатлар маҳсулот турлари ўртасида маълум кўрсаткичларга (ўртача режа таннархи, асосий ишчиларнинг иш ҳақи, материаллар харажати ва бошқалар) мутаносиб равишда тақсимланади.

Жараёнлар бўйича маҳсулот таннархи калькуляцияси. Бу усул кўпинча металлургия, тўқимачилик ва бошқа саноатнинг шунга ўхшаш тармоқларида қўлланилиши мумкин.

Жараёнлар бўйича харажатларни ҳисобга олиш усули маҳсулот ишлаб чиқаришда хом-ашёнинг бир неча жараёндан ўтганидан сўнг тайёр маҳсулот ҳолига келадиган ишлаб чиқаришларда қўлланилади.

Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг охириг жараёнидан ташқари ҳар бир жараён ниҳоясига етказилган хом-ашёга ишлов бериш босқичи бўлиб, унинг натижасида корхона якуний, истёмолга яроқли тайёр маҳсулот эмас, балки ўзида ишлаб чиқарилган ярим тайёр маҳсулот олади. Олинган ярим тайёр маҳсулотлар корхонада ишлаб чиқаришнинг кейинги босқичларида фойдаланилиши билан бирга, уни кейинчалик ярим тайёр маҳсулот ёки бутловчи қисм сифатида сотилиши ҳам мумкин.

Жараёнлар бўйича харажатларни ҳисобга олиш усули барча корхоналарда бир хил эмас. Баъзи корхоналарда тўғри харажатлар бухгалтерия ҳисобида алоҳида бир жараён бўйича акс эттирилади, хом-ашёнинг дастлабки қиймати эса фақат биринчи жараён маҳсулоти таннархига киритилади. Якуний маҳсулотнинг таннархи барча жараёнлар харажатлари суммасидан иборат бўлади.

Буюртмали усул. Калькуляция қилишнинг буюртмали усули мураккаб маҳсулот, якка тартибда маҳсулот ишлаб чиқаришда, тажриба ишларини бажаришда қўлланилади. Бу усулнинг моҳияти шундан иборатки, бунда барча асосий харажатлар ҳар бир ишлаб чиқаришда буюртмачи учун алоҳида ҳисоб олинади. Ҳар бир буюртмага буюртма варағи очилиб, бу ерда харажатлар йиғилади. Қабул қилинган буюртма махсус китобларда рўйхатга олинади ва унга навбатдаги рақам бириктирилиб, ушбу рақам буюртма тайёр ҳолга келтирилгунга қадар унинг шифри бўлиб туради. Буюртма бажарилиши мобайнида расмийлаштирилган ҳамма дастлабки ҳужжатларда ана шу шифр қўйиб борилади. Буюртма маҳсулот тайёр ҳолга келтирилгандан сўнг варақа ёпилади.

Ишлаб чиқариш буюртмалари четдан маҳсулотнинг маълум турларини ишлаб чиқариш учун берилади. Бошқа харажатлар эса цех ёки корхона бўйича ҳисоб қилинади, айрим ишлаб чиқариш буюртмалари таннархини калькуляциялашда уларнинг таннархи бирон-бир кўрсаткичга мутаносиб равишда тақсимлаш йўли билан ўтказилади. Буюртмали усулда харажатлар ҳисоби ва калькуляциялаш объекти айрим ишлаб чиқариш буюртмалари

ҳисобланади. Буюртманинг ҳақиқий таннархи ҳар ойда эмас, балки буюртма тайёр бўлганидан кейин аниқланади.

Калькуляция қилишнинг норматив усули. Норматив усул (standart cost) – олдиндан атрофлича ҳисобланган, бир дона маҳсулотни тайёр ҳолга келтириш учун зарур бўлган харажатларни ҳисоблаб белгилаш усулидир. Бу усул ривожланган хориж давлатлари компания ва фирмаларининг деярли барчасида ўйлланилади. Лекин бу тизимда қўйилган мақсадга эришишда омилларнинг моҳиятини ва таъсирини баҳолаш турлича:

2.2.5-жадвал

Аҳамиятлилик даражасига қараб тизимда тутган ўрни

Кўрсаткичлар	Аҳамиятлилик даражасига қараб тизимда тутган ўрни			
	АҚШда	Канадада	Японияда	Англияда
Баҳоларни белгилаш ва баҳо сиёсати	1	1	1	2
Бюджетни режалаштириш ва уни назорат қилиш	2	3	2	1
Молиявий ҳисоботни тайёрлаш	4	4	4	4

Демак, норматив усул баҳоларни белгилаш ва баҳо сиёсатида муҳим роль ўйнайди ва деярли барча мамлакатларда дастлабки ўринда туради. Бюджетни режалаштириш ва уни назорат қилиш ҳамда молиявий ҳисоботларни тайёрлашда норматив усул етакчи мавқега эга бўлмасада, аммо бу жараёнда ушбу усулнинг сезиларли ўрни бор.

Норматив усулнинг устунлиги шундан иборатки, у меъёрдан четга чиқиш бўйича бошқариш тамойилини бажаришга ёрдам беради. Яъни харажатларни ҳамма моддалари бўйича меъёрдан четга чиқишини даврий аниқланиши, бошқарувга оператив аралашишни талаб этадиган маълумот етказиб беришга имкон яратади.

Норматив усул фақатгина ҳисоб усули бўлибгина қолмай, балки хўжалик юритиш усули ҳамдир. Бошқариш, ҳисоб ва назорат усули сифатида норматив усул хўжалик фаолиятини режалаштириш, ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш ўртасида тор боғлиқликни таъминлайди.

Норматив усулни асосий мақсади – меъёрдан четга чиқишни бир тизимда ҳисобга олиш ҳамда меъёрлаштиришни, техника-технологияни, ишлаб чиқаришни ва меҳнатни такомиллаштириш асосида ишлаб чиқаришни оператив (тезкор) бошқаришдир.

Норматив усул таннарх шаклланишини комплекс бошқариш тизимидир. Шунинг учун уни қайта ишлаш ва жорий қилишда бирлашма бошқарувининг ҳамма хизматлари иштирок этиши лозим. Яъни норматив усулни қайта ишлаш ва жорий этишда, авваламбор, қуйидаги бошқарув хизматлари иштирок этади: режа-иқтисод бошқаруви, ҳисоб ва ҳисобот бошқаруви, материал-техник таъминоти, бош технолог, бош конструктор, бош энергетик, техник меъёрлаштириш бўлимлари.

Норматив усулнинг асосий принципларидан қуйидагилардир:

- маҳсулотнинг меъёрдаги таннархи аниқланади, бунинг учун норматив калькуляция тузилади;
- ҳисобот оyi давомида асосий ишлаб чиқариш харажатларининг ҳақиқий суммаси эмас, балки ҳақиқий суммаси билан меъёрлаштирилган суммаси ўртасидаги фарқ, яъни меъёрдан четга чиқиш ҳисобга олинади;
- ҳисобот даври давомида меъёрларнинг ўзгаришлари ҳам ҳисобга олинади.

Норматив усулнинг мураккаблиги эса шундан иборатки, у қуйидагиларга асосланган бўлиши керак:

- тўғри ташкил қилинган норматив хўжалик;
- илмий-техник жиҳатдан асосланган меъёрларнинг мавжудлиги;
- барча харажатлар бўйича бухгалтерия ҳужжатларини ўз вақтида расмийлаштириш ва улар устидан назорат олиб бориш;
- ҳисоб ишларини бажаришда компьютерлардан кенгроқ фойдаланиш.

Фақатгина ана шу талаблар бажарилган ҳоллардагина ҳақиқий норматив усул ҳақида гапириш мумкин.

Норматив усулда маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи қуйидагича аниқланади:

$$ХТ = МТ \pm МЧ + МУ,$$

бу ерда:

ХТ - ҳақиқий таннарх;

МТ - меъёрмадаги таннарх;

МЧ - меъёрдан четга чиқиш;

МУ - меъёрниги ўзгариши.

Калькуляция қилишнинг норматив усули ишлаб чиқариш харажатлари устидан тезкор назорат олиб бориш, корхона ички ишлаб чиқариш резервларини аниқлаш ва уларни ишга солиш имкониятини беради. Шунинг учун бу усул энг долзарб ва илғор усул ҳисобланади.

Умуман олганда, корхоналарда моддий харажатлар ҳисобини юритиш бугунги кундаги талаб даражасида эмас. Энг катта муаммо шундаки, харажатларни ҳисобга олишда дастлабки ҳисоб, яъни муомалаларни ҳужжатлаштириш жараёни кўп вақт талаб этади ҳамда ҳисоб ишларини секинлаштиради. Бундан ташқари, моддий харажатлар ҳисобини юритишда харажатларни ҳисобга олишнинг илғор усуллари ҳамон корхоналаримизда қўлланилиши суст кечмоқда. Бизнинг фикримизча, кичик бизнес корхоналарида харажатларни ҳисобга олишда норматив усулдан кенгрок фойдаланилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

2.3 Кичик бизнес субъектларда маҳсулот таннархига киртиладиган бевосита ва билвосита харажатларни аниқлаш усуллари

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида турли мулкчиликка асосланган кичик бизнес корхоналарида харажатларни ҳисобга олишнинг асосий мақсадларидан бири ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг таннархини тўғри ҳисоблашдан иборатдир. Маҳсулот ишлаб чиқариши билан боғлиқ барча харажатлар ҳисобининг йиғиндиси бу таннархдир. Маҳсулот таннархини аниқлаш ва харажатларни ҳисобга олиш усуллари таннарх калькуляцияси бўлиб, ҳар бир маҳсулот ҳажмининг бир бирлиги бўйича натижавий кўрсаткичларнинг йиғиндисидан иборат бўлади.

Ҳозирги шароитда маҳсулотнинг ҳақиқий таннарҳини аниқлаш ишлаб чиқариш фаолиятининг тури, уни ташкил қилиш ва технологик хусусиятларига қараб юритилади.

Бухгалтерия ҳисобида маҳсулотларнинг таннарҳини калькуляция қилишнинг оддий, меъерий, бўлимли ва буюртмали усуллари мавжуд.

Режали иқтисодиёт шароитида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва маҳсулот таннарҳини ҳисоблашнинг меъерий усули ўзининг таннарҳни тезкор бошқариш меъерий таннарҳ ва четга чиқишлар ҳисобини ташкил қилиш орқали маҳсулотнинг ҳақиқий таннарҳ тўғрисида тезкор маълумотлар олишдек асосий вазифани бажара олмади. Бизнингча бунинг асосий сабаблари режали иқтисодий шароитда корхоналар учун меъерий усулни қўллаш маҳсулот таннарҳини пасайтиришга олиб келади. Бу эса ўз навбатида маҳсулотнинг сотиш нарҳларини ўзгаришига сабаб бўлади.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида кичик бизнес корхоналари ишлаб чиқариш тармоғига ҳам замонавий техника ва технологиялар ва компьютерлар кириб келмоқда. Бу эса ўз навбатида ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулотнинг таннарҳини калькуляция қилишнинг илғор усуллари қўллашга имкон яратади.

Бизнинг фикримизча маҳсулот таннарҳини аниқлашнинг илғор усуллари ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ўрганиш ва уни тадбиқ қилиш зарурияти туғилмоқда.

Биз бу фикрга қўшилган ҳолда шуни айтмоқчимизки, ишлаб чиқариш харажатларини тўғри ҳисобга олиш, ишлаб чиқариш ҳисоботларини тезкор назорат қилиш ва телишли чора ҳамда қарорларни қабул қилинишини таъминлаш бошқарув ҳисобининг асосий мақсади бўлиши керак.

Ҳозирги вақтда республикамизнинг ҳамма корхоналарида шу жумладан тўқимачилик ишлаб чиқариш корхоналарида ҳам уларнинг фаолиятини ҳисобга олувчи асосий мезон Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган "Маҳсулотлар (иш ва хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш

тартиби тўғрисида"ги Низом (1999 йил 5 февраль) ҳисобланади. Бу низомга асосан бухгалтерия ҳисобидаги маҳсулот таннархига қўшиладиган харажатлар таркиби алоҳида ҳисобга олинади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар бевосита маҳсулотни таннархига қўшилади ва бевосита харажатлар деб юритилади. Бу харажатларни ҳисобга олишдан асосий мақсад корхоналар фаолиятининг рентабеллигини, молиявий барқарорлигини, ликвидлилигини ҳисоблаш ва бозор шароитида маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш, таннархни пасайтириш омилларини топиш, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида таннархга қўшиладиган солиқларни аниқлаш ва уларни ҳисоблаш, корхона фойдалилик даражасини аниқлашдан иборат бўлади. Бу вазифаларни ечиш учун харажатлар куйидаги гуруҳларга бўлинади.

- ◆ маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар,
- ◆ давр харажатлари таркибида ҳисобга олинadиган ва асосий фаолият фойдасини аниқлашда эътиборга олинadиган харажатлар;
- ◆ корхонани умумий фаолиядан келадиган фойда ёки зарарни аниқлашда, ҳисобга олинadиган молиявий фаолият харажатлари;
- ◆ солиққа тортишдан олдинги фойда ёки зарарни аниқлашда ҳисобга олинadиган фавқулодда кўзда тутилмаган зарарлар ёки фойда.

Корхоналарда харажатлар маҳсулот таннархига қўшилишига қараб бевосита харажатлар ва билвосита харажатларга бўлинади.

Бевосита харажатлар тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, тайёрлаш билан боғлиқ бўлган хом-ашё ва материал, иш хақи ва ажратмалари, асосий воситаларни амортизация харажатлари ва бошқа харажатлар киради.

Билвосита харажатлар эса маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмайди ва унга маъмурий бошқарув харажатлари, бошқарув асбоб ускуналарини сақлаш ва фойдаланиш харажатлари киради. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, маҳсулот таннархини калькуляция қилишда харажатларнинг смета, режа, меъёрий ва ҳақиқий таннархларини

аниқлаш зарур деб ҳисоблаймиз. Смета калькуляцияси маҳсулот ишлаб чиқариш билан ёки янги техника, технологияни қўллаш ҳамда келгусида қилинадиган харажатлар сметасини тузиш учун хизмат қилади. Бу усул янги маҳсулот турларини ишлаб чиқариш, маҳсулотлар баҳосини белгилаш ва ишлаб чиқаришни иқтисодий самарадорлигини аниқлаш учун хизмат қилади.

Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида ҳар бир корхоналар ўзларининг иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларини яхшилаш учун барча қилинган харажатлар устидан ички ва ташқи назоратни функционал тартибда амалга ошириб бориши керак. Ишлаб чиқариш жараёнида тайёрланган ҳар бир маҳсулотнинг таннархи турлича бўлиб, улар корхонадаги таъминот, ишлаб чиқариш ва сотиш ҳамда бошқа технология жараёнлари билан узвий боғланган бўлади. Корхоналарда ишлаб чиқарилган кийим-кечаклар кўп ассортиментли бўлиб, уларнинг таннархи ҳам ҳар хилдир. Шунинг учун бундай маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилишида таннарх кўрсаткичларига алоҳида эътибор берилиши зарурдир. Иқтисодий адабиётларда бошқарув ҳисобини ташкил қилиш ва уни тезкор маълумотлар билан таъминлашда бухгалтерия ҳисобининг ва ички хўжалик ҳисобининг роли муҳим аҳамиятга эга.

Бизнингча маҳсулот таннархини аниқлашда ҳар бир таннарх турлари бўйича индивидуал, технологик бўлим, цех ва ишлаб чиқариш таннархи бўйича аниқлаш керак. Маҳсулотларнинг таннархини турли босқичларда аниқланиши ва назорат қилиниши бажарилаётган иш ва хизматлар учун ишчи ва ходимлар фаолияти учун сарфланаётган харажатлар ва уларни баҳоланиши учун асосий мезон ҳисобланади. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ҳар қандай ишлаб чиқариш корхонаси маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш ҳамда маржинал даромад олиш учун ҳаракат қилади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг бухгалтерия ҳисобини алоҳида юритиш мумкин, яъни ишлаб чиқариш харажатлари счетларини умумий тизимларидан ажратиб, истеъмолчиларнинг талабларини ўрганишга

йўналтирилади, Бу эса ишлаб чиқариш жараёнини ривожлантиришнинг асосий қуроли ҳисобланади. Бизнингча ишлаб чиқариш жараёнларини ва таннарх таркиби ҳамда таннарх ҳисоблашнинг босқичларини қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин (2.3.1-жадвал).

2.3.1-жадвал

Ишлаб чиқариш таннархининг жараёнлар бўйича шакллари

Ишлаб чиқариш жараёнининг бўлимлари	Маҳсулот таннархининг шаклланиши	Маҳсулот таннархи бирлиги
1. Моддий таъминот бўлими	Хом-ашё материалларни сотиб олиш қиймати ва сотиб олиш, корхонага келтириш ва сақлаш харажатлари	Хом-ашё ва материалларнинг ҳар бир тури ёки гуруҳи ва бир бирлигини таннархи
2. Ишлаб чиқариш бўлими	Ишлаб чиқаришга сарфланган хом-ашё ва материалларнинг баҳоси ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган тўғри ва эгри харажатлар	Маҳсулотларни индивидуал, технологик, бригада, цех ва ишлаб чиқариш таннархлари
3. Сотиш бўлими	Ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулот қиймати, сақлаш, харидорларга етказиб бериш харажатлари, бозорни ўрганиш, харидорлар топиш, реклама ва бошқа харажатлар.	Жами сотиладиган маҳсулотлар ва уларнинг бир бирлиги таннархи

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш жараёнларини ҳар бир босқичлари бўйича таннархларининг таркиби, аниқлаш усуллари, вазифалари ҳамда таннарх ўлчовлари алоҳида қилиб кўрсатилган. Шунинг учун таннархни аниқлаш ва ҳисобга олиш муҳим иқтисодий жараён ҳисобланади. Акс ҳолда корхона маҳсулот сотишдан зарар кўради.

Юқоридагиларга асосан шуни айтиш мумкинки, ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган ишлаб чиқариш ва молиявий бухгалтерия ҳисобига ўтиш заруриятлари туғилмоқда. Бунинг учун эса корхоналар бухгалтерия ҳисобини ишлаб чиқариш бухгалтерияси ва молиявий бухгалтерия ҳисоби деб ташкилий жиҳатдан бир-биридан ажратиш керак бўлади.

Ишлаб чиқариш бухгалтериясининг вазифаси ишлаб чиқаришни интенсификациялашни таъминлашга, ишлаб чиқариш маблағларидан самарали фойдаланишини назорат қилишга ва баҳолашга, ишлаб чиқариш

самарадорлигини оширишнинг тўхтаб турган омилларини ўз вақтида аниқлашга, бозорнинг талабини, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг рентабеллигини тезкор равишда аниқлаш ва унинг асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини таҳлил қилишга йўналтирилганлиги эътибордан қолмоқда.

Шунинг учун амалда қўлланадиган харажатлар тўғрисидаги низомнинг моҳияти шундаки, ишлаб чиқариш ва давр харажатларининг ажратилиши моддий ишлаб чиқариш заҳиралари қолдиқлари қийматини аниқлаш учун зарур бўлиб, давр харажатлари тегишли бўлган ҳисобот даврида ҳисобдан чиқарилади ва сотилмаган маҳсулот, тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғида келгуси даврларга ўтказилмайди. Бу нарса корхонада баҳо сиёсати соҳасида асосланган қарорларни қабул қилишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Корхоналарда маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилишда юқоридаги санаб ўтилган усулларнинг режа ва ҳақиқий маълумотлари қўлланилмаган. Бу тармоқда ишлаб чиқариш босқичлари бўйича маҳсулотнинг таннархдаги харажатлари қуйидагиларни ташкил қилган:

- ◆ хом-ашё ва материал харажатлар;
- ◆ ишчиларнинг иш ҳақи ва унга нисбатан қилинган ижтимоий ажратмалар;
- ◆ асосий воситаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш харажатлари;
- ◆ умум ишлаб чиқариш харажатлари ва бошқалар.

Бу харажатларнинг барчаси корхоналарда ички хўжалик ҳисоби ва назоратини қўллаш имкониятларини чегаралаб қўяди. Бизнингча корхонадаги ҳар бир ишлаб чиқариш бўлими, цехлари, бригадалари бўйича бажарилаётгани иш ва хизматларни холисона баҳолаш учун фақат бухгалтерия ҳисоби маълумотлари эмас, балки сифат кўраткичлари ҳам муҳим ўрин тутди. Еунинг учун эса ҳар бир раҳбар ва менежер ходимлар ва корхона жамоаси шу корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдори, ҳажми, режа ва ҳақиқий таннархи ва уларнинг таркиби тўғрисидаги аниқ маълумотларга эга бўлиши шарт.

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида доимий ва ўзгарувчан харажатларни ҳисобга олишдан асосий мақсад, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннаҳини ҳисоблаш ва таҳлил қилиш учун керакли маълумотларни йиғишдан иборатдир.

Бизнингча, ишлаб чиқариш заҳиралари қийматига муносиб тақсимлаш анча объектив ҳисобланади. Чунки сақлаш харажатлари анча барқарор ҳисобланади. Ишлаб чиқариш заҳираларининг қиймати эса ўзгариб туради. Шунингдек ишлаб чиқариш заҳиралари миқдоридан келиб чиққан ҳолда устама харажатлари қиймати аниқланади.

Моддий қийматликларни сақлаш харажатлари махсус омборлар ва тайёр маҳсулотлар омборлари харажатларидан ташкил топади. Махсус омборларнинг сақлаш харажатларини тақсимлашда оддий усулдан фойдаланиш мумкин. Бу омборларда бир ёки бир неча турдаги моддий қийматликлар сақланади ва уларнинг ҳар бири учун алоҳида жойлар ажратилган.

Ишлаб чиқариш заҳираларининг бир бирлигига тўғри келадиган сақлаш харажатларини аниқлаш учун ушбу харажатлар моддий қийматликларнинг режадаги миқдorigа бўлинади.

Ҳисобот ойининг охирида эса ҳақиқий сақлаш харажатларини ишлаб чиқариш заҳираларининг ҳақиқий миқдorigа бўлиш йўли билан аниқланади.

Корхоналарда моддий қийматликларни ташиб келтириш, ортиш, тушириш билан боғлиқ бўлган харажатларни тўғри ва эгри йўл билан тақсимлаш талаб этилади. Материал заҳираларини кўпчилик ҳолларда бир ёки бир неча турларини битта транспорт воситасида ташиб келтириш ҳоллари учрайди. Чунки бу материаллар жуда кўп харид қилиниши мумкин.

Моддий қийматликларни сотиб олиш билан боғлиқ харажатлар маркетинг хизмати, сафар харажатлари, вакиллик харажатлари ва бошқа харажатларнинг кўпайиши моддий қийматликлар билан ўзаро боғлиқ бўлгани учун уларни тўғридан-тўғри материаллар турлари бўйича олиб бориш тавсия қилинади.

Агар бу харажатлар бир неча турдаги моддий қийматликлар ўртасида тақсимланса, унда бу харажатларни сотиб олиш қийматликларига мутаносиб тақсимлаш керак.

Корхоналарда мавжуд таъминот жараёнидаги ишлаб чиқариш захираларининг ҳақиқий таннархини ҳисоблаш учун ҳар бир харажат турларини, устама харажатларни, транспорт тайёрлов харажатларини, таннарх кўрсаткичларини маҳсулот сифатини ҳисобга олиш ва назорат қилиш ҳозирги куннинг долзарб вазифалари ҳисобланади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, корхоналар фаолиятида ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини аниқлашнинг амалдаги усулларига нисбатан қулайроқ бўлган хорижий илғор усуллардан «Директ-костинг» усулини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Чунки, харажатларнинг алоҳида ажратиб ҳисобга олиниши ва уларни ҳисобга олишда қўлланиладиган ҳужжатларнинг такомиллашган шаклларида фойдаланиш таннарх назоратини кучайтиради ва маржинал даромадни аниқлашни оптималлаштиради.

III БОБ. КИЧИК БИЗНЕС КОРХОНАЛАРИДА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИГА КИРИТИЛАДИГАН ХАРАЖАТЛАРИ ТАҲЛИЛИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

3.1 Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг таҳлилини такомиллаштириш

Ҳозирги иқтисодиётни модернизациялаш шароитида кичик бизнес корхоналарининг ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳажми миқдорий, шартли – миқдорий, меҳнат ва қиймат ўлчовларида ўрганилиши мумкин. Бу ўлчовлар таркибида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмини ўрганишда қийматда ҳисобланган кўрсаткичларни таҳлил этиш муҳим ўрин эгаллайди. Яъни, корхона бўйича барча турдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми қиймат ўлчовида умумлашади. Бошқарув таҳлили учун кичик бизнес корхоналари ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажмини ўрганишда қуйидаги умумлаштирувчи кўрсаткичлар ўрганилади:

- Ялпи маҳсулот;
- Товар маҳсулоти;
- Сотилган маҳсулот.

Амалдаги эълон қилинаётган молиявий ҳисоботнинг иккинчи шакли “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” маълумотларида сотилган маҳсулотлар ҳажмини ўтган ва жорий йиллардаги кўрсаткичларини ўрганиш учун сотишдан соф тушум, сотилган маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннарни каби кўрсаткичлар акс эттирилмоўда. Бу маълумотлар ҳам таҳлил учун муҳим манба сифатида фойдаланилади.

Корхоналарнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини таҳлил қилишда муҳим ўринни миқдорий кўрсаткичларни ўрганиш эгаллайди. Бунда маҳсулот турлари бўйича дона, метр, тонна ва ҳакозо бирликларда ишлаб чиқариш суръати, динамикаси ва ўзгариш даражаларини аниқлаш борасидаги таҳлилнинг имкониятлари яратилади.

Бошқарув таҳлилида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини ўрганишда шартли – миқдорий кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Айниқса, товарлар ҳажмини ўрганишда, масалан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарда минг шартли банка, пахтани қайта ишловчи корхоналарда шартли – пахта тойи, пойафзал ишлаб чиқарувчи корхоналарда шартли – жуфт оёқ кийимлари каби кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

Шунингдек, кўп турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарнинг фаолиятини таҳлил қилишда сарфланган меҳнат миқдорига қараб ҳам маълумотлар ўрганилади, яъни ҳар бир ишлаб чиқарилган маҳсулотлар учун сарфланган киши-соати ёки киши-куни, бир киши куни ёки соатида яратилган маҳсулотларнинг миқдори каби шартли – миқдорий маълумотларни ўрганиб ҳам ишлаб чиқариш фаолиятига баҳо берилади.

Корхонанинг барча эришган натижавий кўрсаткичлари тўғридан-тўғри маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни сотиш билан бевосита боғлиқлигини эътиборга олсак, бу борадаги иқтисодий таҳлилининг муҳим вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг бизнес режада мўлжалланган ҳажмда бажарилганлигига баҳо бериш;
2. Ишлаб чиқаришнинг таркиби, динамикаси ва ўзгариш сабабларини омилли таҳлил этиш;
3. Маҳсулотларнинг сифати ва стандарт талабларига жавоб бериш даражасини ўрганиш;
4. Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш имкониятларини аниқлаш;
5. Маҳсулот номенклатураси ва ассортиментиға баҳо бериш ҳамда ўртача ассортимент режасининг бажарилишини таҳлил этиш;
6. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги ва унга таъсир этувчи омилларға баҳо бериш;
7. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш;

8. Аниқланган имкониятларни ҳаётга тадбиқ этиш борасида таклифлар кўрсатиш ва ҳақозо.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таҳлилининг объектлари бўлиб эса қуйидагилар ҳисобланади:

- Маҳсулотлар турлари ва ассортименти бўйича ишлаб чиқариш ҳажми;
- Маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлиги;
- Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таркиби;
- Ишлаб чиқаришнинг маромийлиги ва узлуксизлиги.

Бугунги иқтисодиётни модернизациялаш шароитида кичик бизнес корхоналарининг маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ҳажмларини таҳлил этишда иқтисодий таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг бизнес режа маълумотлари;
- «Корхона (бирлашма)нинг маҳсулоти бўйича ҳисоботи» (1-П шакл) номли статистик ҳисоботи маълумотлари;
- «Тайёр маҳсулотлар ҳаракати» тўғрисидаги 16-сонли ведомост;
- «Бухгалтерия баланси» (1-шакл) маълумотлари;
- «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (2-шакл) маълумотлари ва бошқа ахборот манбалари.

Иқтисодиёти модернизациялаш шароитида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши истеъмолчилар билан аввалдан тузилган шартномалардаги талаблар миқдорига боғлиқ. Корхона маҳсулот ишлаб чиқаришнинг бизнес режадаги кўрсаткичини фаўат ўйимат ҳажмда бажарибгина қолмасдан, балки ҳар бир товарлар бўйича белгиланган номенклатура ва ассортиментларда ҳам бажариши талаб этилади. Маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш бизнес режасининг бажарилиши барча соҳаларнинг турли тармоқларини мутаносиб ривожланишига, истеъмолчини маҳсулотлар (иш, хизмат)га бўлган талабини тўлароқ қондирибгина қолмасдан, бозорни мўл-кўллигини таъминлайди.

Маҳсулот, иш ва хизматларнинг тури ва ассортименти таҳлилида уларнинг сегментлар бўйича таққосланадиган ва таққосланмайдиган, профилдаги ва профилда бўлмаган турлари, асосий ва қўшимча маҳсулотлар турлари бўйича туркумланиши ўрганилади. Улар бўйича режа топшириқларининг бажарилиши, умумий режа топшириқларининг бажарилишида уларнинг таъсири, маҳсулотлар тузилишидаги таркибий ўзгаришларга баҳо берилади.

Маҳсулотлар номенклатураси – миқдор ҳолида товарлар гуруҳлари, кичик гуруҳлари ва позицияларини белгилашда ҳамда ҳисобга олишда қабул қилинган рўйхатидир.

Товар (иш, хизмат)лар ассортименти эса, маҳсулотларнинг маълум бир белгиларига қараб, яъни, унинг турлари, нави, ўлчами, маркаси, артикулларига қараб ажратиладиган маҳсулотлар хилидир.

Товарлар номенклатураси ва ассортиментини ўрганишда ўртача ассортимент режасининг бажарилиши таҳлил этилади.

3.1.1-жадвал

«ШОФИРКОН ЭКВАТОРИАЛ ТЕКС» МЧЖда маҳсулотлар номенклатураси ва ассортиментининг таҳлили (2012 йил, минг сўм)

Маҳсулот тури	Маҳсулот бирлигини баҳоси, сўм	Ишлаб чиқарилган маҳсулот натура шаклида, (дона)		Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймат шаклида		Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот
		Бизнес режада	Ҳақиқатда	Бизнес режада	ҳақиқатда	
1	2	3	4	5	6	7
“А”	2415	900	941	2173500	2272515	2173500
“Б”	2312	785	825	1814920	1907400	1814920
“В”	1986	2897	2431	5753442	4827966	4827966
“Г”	2411	1312	1421	3163232	3426031	3163232
“Д”	1813	2540	2354	4605020	4267802	4267802
Жами	х	х	х	17510114	16701714	16247420

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, таҳлил қилинаётган корхонада жорий ҳисобот даврида беш хил ассортиментдаги маҳсулотлар ишлаб

чиқариш режалаштирилган бўлиб, улардан “А”, “Б” ва “Г” ассортиментдаги маҳсулотларни натура ҳолатида ортиғи билан ишлаб чиқарилган. Қолган икки хил ассортиментдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш режалари эса тўлиқ бажарилмаган. Натижада мазкур акциядорлик бирлашмаси жорий йилда жами ассортимент ҳисобига 16247420 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлиб, ўртача ассортимент режасининг бажарилиши 0,93 ни ташкил этган. Ўртача ассортимент режасининг бажарилмаслигига “В” ва “Д” турдаги маҳсулотлар бўйича ишлаб чиқариш режасининг бажарилмаслиги сабаб бўлган. Аммо, корхонада ўртача ассортимент режаси 100 % га бажарилмаган бўлса, маҳсулот ишлаб чиқариш режаси ҳам 808400 га бажарилмаган, яъни режа тулик бажарилмаган. Корхона маъмурияти ассортимент режасининг бажарилмаслик сабабларини чуқур ўрганишлари ва ўз вақтида тегишли чораларни кўриши лозим бўлади.

Ассортимент режасининг бажарилмаслиги кўрсаткичи орўали ҳам ассортиментга баҳо бериш мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқариш ассортиментининг ўзгариши хўжалик фаолияти натижаларига сезиларли таъсир кўрсатади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ассортиментини шакллантиришда корхона биринчи навбатда, маҳсулотлар турига бўлган талабни ҳамда бозордаги ҳолатини, иккинчидан эса, корхонада мавжуд бўлган маҳсулот, хом-ашё, техник-технологик, молиявий ва бошқа имкониятлардан тўлароқ фойдаланишни эътиборга олиши зарур. Ассортиментни шакллантириш системаси қуйидаги асосий жиҳатларни ўз ичига олиши шарт:

- Истеъмолчиларнинг истиқболли эҳтиёжини аниқлаш;
- Чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлик даражасини аниқлаш;
- Маҳсулотнинг бозордаги ҳаётийлик циклини ўрганиш, ўз вақтида янги замонавий бўлган товарлар турини яратиш бўйича чоралар кўриш ва ишлаб чиқариш дастуридан маънавий эскирган ва иқтисодий жиҳатдан кам фойдали бўлган маҳсулотни чиқариб ташлаш;

- Иқтисодий самарадорлик ва маҳсулот ассортименти ўзгаришида хавф-хатар даражасини баҳолаш.

Айрим корхоналар йиллик, чорак, ойлик режаларини ортиғи билан бажариши мумкин, аммо айрим ойларда ишлаб чиқаришни бир маромда ташкил эта олмаслиги мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқаришдаги маромийликни бузилиши шартнома мажбуриятларини барбод бўлишига, унинг оқибатида жарималар тўланилишига олиб келади.

3.1.2--жадвал

«ШОФИРКОН ЭКВАТОРИАЛ ТЕКС» МЧЖ да маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг таҳлили (2012 йил, минг сўмда)

Ўн кунликлар	Ҳисобот йили		Маромийлик ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот	Жамида тутган улуши, %	
	Бизнес режада	Ҳақиқатда		Бизнес режада	ҳақиқатда
1	2	3	4	5	6
I ўн кунлик	43412	42981	42981	32.8	32.8
II ўн кунлик	44512	43425	43425	33.7	33.2
III ўн кунлик	44300	44521	44300	33.5	34.0
Жами	132224	130927	130706	100.0	100.0

Маромийлик коэффициенти:

130706

$K_M = \frac{130706}{132224} = 0,99$

132224

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигига баҳо бериш мумкин. Маълумотлардан кўринадики, корхонада ҳисобот даврида маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлик коэффициенти 0,99 ни ташкил этган. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилишига жорий йилдаги ойларнинг биринчи ўн кунлигида бизнес режада белгиланган 43412 минг сўмлик маҳсулот ишлаб

чиқарилиши ўрнига, ҳақиқатда 42981 минг сўмга кам маҳсулот ишлаб чиқарилганлиги сабаб бўлган. Натижада маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги 0,01 коэффицентга бажарилмаган. Шундай бўлсада, корхонада ҳисобот йилидаги ойларда кейинги иккинчи ўн кунлик бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режалари ҳам адо этилмаганлиги боис, корхонадаги умумий маҳсулот ишлаб чиқариш режаси бажарилмаган. Умуман олганда бундай натижаларни қисман ижобий баҳоласак бўлади, чунки, корхонада маромийлик бузилиши унчалик катта эмас экан. Одатда, маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилиши оқибатида корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатига путур етишига, хўжалик субъектлари ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг ўз вақтида тўлиқ бажарилмасилигига, иқтисодий жарималар қўлланилишига ҳамда маҳсулотларни сотиш ҳажмларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Корхона маъмурияти имкон қадар маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигини бузилмаслик чораларини кўриши керак бўлади.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида таъсирчан омиллардан бири бу тадбиркорлик омилidir. Шу сабабли маҳсулот ишлаб ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига тадбиркорлик лаёқати омили ҳам киритилиши тартибланган ва бу таркиблаш иўтисодий жиҳатдан ўринlidir. Чунки юқорида қайд этилган ишлаб чиқариш омиллари тадбиркорлик омили билан биргаликда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга таъсир этади.

3.2. Маҳсулот таннархига киритиладиган бевосита ва билвосита харажатлар таҳлилини такомиллаштириш

Маҳсулот таннархи корхона молия хўжалик фаолиятини ҳамма томонларини акс эттирувчи кўрсаткичлардир. Шу туфайли ишлаб чиқариш харажатларини тўғри ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш ҳамда таҳлил қилиш бошқарув ҳисоби ҳамда молиявий ва бошқарув таҳлили фанларининг муҳим вазифаларидан биридир.

Бугунги кунда корхона фаолиятининг муҳим кўрсаткичларидан ва унга баҳо берадиган мезон кўрсаткичларидан бири, фойда ва рентабелликдир. Фойдага таъсир этувчи омил бу таннархдир.

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқараётган маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Ишлаб чиқариш харажатларини ўрганиш ва уларнинг ҳолатига баҳо бериш;
- Маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича белгиланган режани бажарилиши ва динамикасини назорат қилиш;
- Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементи ва калькуляцион моддалари бўйича ўрганиш ва уларга баҳо бериш;
- Меҳнат унумдорлиги билан иш ҳақи харажатлари ўртасидаги нисбатни ўрганиш;
- Таннархнинг ўзгариш сабабларини аниқлаш ва унга таъсир этувчи омилларни миқдор жиҳатидан ҳисоблаш;
- Айрим турдаги маҳсулот таннархини харажат моддалари бўйича таҳлил этиш;
- Таннархни пасайтириш бўйича мавжуд имкониятларни аниқлаш ва ҳакозо.

“Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш ҳақида”ги Низомга мувофиқ ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг умумийлиги таъминланган. Бунинг якунида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини режалаштриш, таҳлил этиш ва назорат қилишга имконият туғилади.

Бугунги кунда кичик бизнес корхоналарининг маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг асосий ахборот

манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Хўжалик субъектларининг бизнес режа маълумотлари;
- 5-С “Корхона сарф-харажатлари тўғрисида”ги ҳисоботи маълумотлари;
- 1-Т “Меҳнат ҳисоботи” маълумотлари;
- Бухгалтерия ҳисобининг ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиб боровчи счёти маълумотлари ва бошқа турдаги қўшимча маълумотлар.

Таҳлил этишда ўрганиш объекти ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда корхона харажатларининг у ёки бу туркуми бўйича ўзгаришлар ва ўзгариш сабабларига баҳо берилади.

Таққослаш ёки қиёсий ўрганишда жорий давр ва ўтган йил маълумотлари, бизнес режа кўрсаткичлари, ўртача кўрсаткичлар ва тармоқ бўйича бошқа маълумотлар олинади.

Таққослашда кўрсаткичлар бўйича мутлоқ ўзгаришлар нисбий кўрсаткичларни қўллаш орқали тўлдирилади.

Маҳсулот таннархини ифодаловчи кўрсаткичлардан энг муҳими бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатдир. Бу кўрсаткич тийин ҳисобида қуйидагича аниқланади:

$$\frac{\text{Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат (тийин)}}{\text{Ишлаб чиқариш таннархи}} = \frac{\text{Товар маҳсулотини улгуржи баҳоси}}{\text{Товар маҳсулотини улгуржи баҳоси}}$$

Бу кўрсаткич орқали қилинган харажатларнинг самарадорлигини аниқлаш мумкин.

Таҳлил этишда бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар динамикаси, бизнес режага нисбатан ўзгариши аниқланади.

3.2.1-жадвал

«ШОФИРКОН ЭКВАТОРИАЛ ТЕКС» МЧЖ да бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	
		Бизнес режада	Ҳақиқатда
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат) ларнинг ишлаб чиқариш таннари, минг сўмда	11247851	12607282	11858216
2. Товар маҳсулотининг солиштирама улгуржи баҳоси, минг сўмда	17254143	17510114	16701714
3. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар, тийин ҳисобида	65	72	71

3.2.2-жадвал

«ШОФИРКОН ЭКВАТОРИАЛ ТЕКС» бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатларни пасайтириш бўйича бизнес режасининг бажарилишини таҳлили

Кўрсаткичлар	Сумма
1	2
1. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар, тийин ҳисобида:	
- Ўтган йил	65
- Ҳисобот йил:	
• Бизнес режа бўйича	72
• Ҳақиқатда	71
2. Ўтган йилдан фарқи:	
• тийин ҳисобида	6
• фоиз ҳисобида	5,4
3. Режадан фарқи:	
• тийин ҳисобида	-1
• фоиз ҳисобида	-5,9
4. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатдан олинган иқтисод (-) ёки сарфланган ортиқча харажат, минг сўмда	-167017,14

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, биз таҳлил қилаётган акциядорлик бирлашмаси ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳар сўми учун қилинган харажат ҳисобот даврида 71 тийинни ташкил этиб, ўтган йилга нисбатан 6 тийинга ёки 5,4 %га, бизнес режага нисбатан эса -1 тийинга ёки -5,9 %га камайган.

Харажатларнинг бундай тартибда камайиши корхонанинг рентабеллигини кутариб юборади. Ўрганилаётган даврда ҳар бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат бизнес режага нисбатан -1 тийинга ортиши ҳисобига корхона бўйича -167017,14 минг сўмлик харажат кам қилинишига эришилган.

Таҳлил давомида 1 сўмлик маҳсулот учун қилинган харажатларни режага, ўтган йилдагига нисбатан ўзгариш сабабалари ва унга ўйидаги омилларни таъсирини аниқлаш лозим.

1. Маҳсулот структураси ва ассортименти ўзгариши.
2. Ҳом ашё ёқилғи энергия баҳосини ўзгариши.
3. Маҳсулот баҳосини ўзгариши.

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлари ва калькуляцион моддалари бўйича ўрганиш қуйидагича фарқланади, яъни, бўлимлар ва корхона бўйича жами харажатлар фақат иқтисодий элементлари бўйича ўрганилади, маҳсулотлар тури ва туркуми бўйича эса ишлаб чиқариш харажатлари калькуляция моддалари асосида кўриб чиқилади.

Таҳлил этишда ишлаб чиқариш харажатларининг жами ўзгариши ва унинг таркиби бўйича ўзгаришлари мутлоқ ва нисбий жиҳатдан ўрганилади. Нисбий жиҳатдан ўрганишда ҳар бир туркум харажат моддаси ёки элементининг жами ишлаб чиқариш харажатлари таркибидаги салмоғига баҳо берилади.

Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида корхонанинг ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилиб чиқишимиз мумкин бўлади. Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, жами харажатда хом ашё, ёқилғи, энергия, ярим фабрикат харажатларининг тутган улуши юқоридир.

3.2.3-жадвал

«ШОФИРКОН ЭКВАТОРИАЛ ТЕКС» МЧЖ да харажатларнинг иқтисодий элементлари бўйича таркиби ва структурасининг таҳлили (2012 йил)

Харажат гуруҳлари	Ўтган йили		Ҳисобот йили	
	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5
1. Моддий харажатлар	5736404	51	5929108	50
2. Меҳнат ҳақи харажатлари	3036920	27	3320300	28
3. Ижтимоий суғурта ажратмалари	764854	6,8	830075	7
4. Амортизация ажратмалари	697367	6,2	830075	7
5. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	1012307	9	948657	8
Жами ишлаб чиқариш харажатлари	11247851	100	11858216	100

Уларни улуши базис давридаги 51 фоиздан, ҳисобот даврига келиб 50 фоизгача пасайган. Шу давр ичида меҳнат ҳақи харажатларининг улуши эса 27 фоиздан ҳисобот даврига келиб 28 фоизга ўсган. Моддий харажатлар билан меҳнат ҳақи харажатлари ўртасидаги нисбатни бундай тарзда ўзгариши меҳнат унумдорлиги даражасининг ўсганлигидан ҳамда ходимларнинг моддий манфаатдорлиги ошганлигидан далолат беради. Фан-техника тараққиётига таянган ҳолда ишлаб чиқаришни ташкил этган корхоналарда унумдорлик даражаси ортади, амортизация ажратмалари мутлоқ суммада ўтган йилга нисбатан ортса ҳам, уларнинг нисбий кўрсаткичлари яъни маҳсулот нархидаги улуши пасаяди.

Маҳсулот турлари бўйича таннархнинг таҳлили ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлилини куриб чиқамиз.

Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини аниқлаш, молиявий натижага дахлдор бўлган элементларни иқтисодий жараёнларнинг тури, ўрни, жойи ва жавобгарлик бўйича ҳисобга олиниши ва назорат қилиниши корхонанинг молия - хўжалик фаолиятини бошқаришда муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлашга ҳисобкитобларнинг муҳим объекти сифатида қаралади. Бунда маҳсулот таннархининг тўғри аниқланишига аҳамият берилади. Маҳсулотлар таннархини аниқлаш ва ҳисобга олиш, молиявий натижавийликни таркибли ўрганиш билан бирга, фойданинг шаклланиш қаторларини тўғри баҳолаш имконини беради. Бир хилдаги маҳсулот турларини ишлаб чиқарадиган корхоналарда маҳсулот таннархини қиёсий таҳлили ва унинг натижалари иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини оширишга хизмат қилади.

Алоҳида олинган маҳсулотлар таннархининг таҳлили харажатларни иқтисодий элементлари бўйича эмас, балки, харажат моддалари бўйича ўрганишни, уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо беришни ҳамда ўзгариш сабабларини ўрганишни тавсифлайди. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг калкуляция моддалари ишлаб чиқариш ва технология жараёнлари хусусиятига боғлиқ. Саноат корхоналаридаги калкуляция моддалари таркибини бир хил кўринишга эга бўлиши таннархни умумий ҳажмда ва моддлари бўйича таҳлил этиш имконияти туғилади. Бундай таҳлил бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот бирлигига белгиланадиган нархни аниқлашда фойда ва рентабелликни оширишда муҳим ўрин тутди.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархига ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни харажат моддаларининг ҳар бир тури бўйича алоҳида таркиблаш мумкин. Масалан, материал харажатлар ёки хом-ашё харажатлари қатори бўйича харажатлар ўзгаришига моддий сарфлар меъёрининг ўзгариши, уларни сотиб олиш баҳоларининг ўзгариши таъсир қилса, меҳнат ҳақи харажатларининг ўзгаришида ишчилар сони ва бир ходимга тўғри келадиган иш ҳақларининг ўзгариши таъсир қилади. Амортизация

харажатлари бўйича ҳам худди шу шаклда таркиблашни айтиб ўтиш мумкин, яъни, амортизацияланган қийматнинг ўзгариши, амортизация меъёрлари, шунингдек, амортизация ажратмалари ажратиладиган асосий воситалар тури, слмоғига боғлиқ ва ҳакозолар. Омилар таъсирини аниқлашда ҳар бир таъсир бирлиги алоҳида ва бошқа омилар таъсирисиз ўрганилади.

3.3.4-жадвал

«ШОФИРКОН ЭКВАТОРИАЛ ТЕКС» МЧЖда маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш харажатларини таҳлили

Харажат моддалари	2011 йил		2012 йил	
	Маҳсулот бирлиги учун сарфланган харажат, сўмда	Жамига нисбатан салмоғи, %	Маҳсулот бирлиги учун сарфланган харажат, сўмда	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5
1. Хом ашё ва материаллар харажати	3900755	37.0	4091085	37.1
2. Ярим фабрикат харажатлари	1147281	10.9	1215467	11.0
3. Ёқилғи ва энергия харажатлари	688368	6.5	622556	5.6
4. Иш ҳақи харажатлари	3036920	28.8	3320300	30.1
5. Ижтимоий суғурта ажратмалари	764854	7.2	830075	7.5
6. Бракдан кўрилган зарар	-	-	-	
7. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	1012307	9.6	948657	8.6
Жами ишлаб чиқариш харажатлари	10550484	100	11028141	100.0

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар 2011 йил корхонада 2012 йилга қараганда 477657 сўм ортиқча харажат қилинган. Ҳар бир харажат моддасини бир-бири

билан таққослаш уларнинг структурасини ўрганиш туфайли шундай хулосага келиш мумкин: 2011 йил корхонада ёқилғи ва энергия харажатларини 2012 йилга нисбатан камроқ келтирилиши маҳсулот таннархидаги меҳнат ҳақи харажатларини улушини 2011 йилдаги 28,8 фоиздан 2012 йилда 30,1 фоизга кўпайтиришга эришилган. Шу туфайли 2012 йил корхонада структуравий ўзгаришлар туфайли таннарх 477657 сўмга кўтарилган.

3.3 Маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш истиқболлари

Хорижий мамлакатларда бухгалтерия ҳисобини юритишнинг замонавий шароитида стратегияси ва тактик характердаги бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёни корхонанинг харажатлари ва молиявий натижалари ҳақидаги ахборотга таянади. Бу вазифани бажаришда «Стандарт-кост» ҳисоб тизими корхона харажатларини бошқаришда самарали қуроллардан бири ҳисобланади. Унинг асосида белгиланган нормалар доирасида ҳамда улардан оғишишлар бўйича ҳисоб юритиш ва назорат қилиш тамойиллари ётади.

«Стандарт-кост» атамаси икки сўздан ташкил топган: «стандарт»-маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун зарурий бўлган молиявий, моддий ва меҳнат, ишлаб чиқариш харажатлари учун олдиндан ҳисоблаб қўйилган харажатларни нормативини англатса, «кост» сўзи эса маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатларни билдиради. Шундай қилиб, «Стандарт-кост» сўзи тўлиқ маъносида стандарт харажатларни англатади.

Стандартлар энг аввало, ишлаб чиқаришнинг бевосита харажатларидан фойдаланиш устидан назоратни ўрганишга қаратилган, бир-бирига боғлиқ сметалар эса тақсимланадиган харажатлар назорати учун мўлжалланган.

«Стандарт-кост» тизими ишбилармонлар талабларини қондиради ва ишлаб чиқариш харажатларини назорат қилиш учун сотишга мўлжалланган маҳсулотлар бўйича кутиладиган харажатлар суммасини олдиндан белгилаш, баҳоларни аниқлаш учун маҳсулот ёки хизмат бирлиги таннархини

ҳисоблаш, шунингдек, келгуси ҳисобот даврида кутиладиган даромадлар бўйича норматив калькуляциялар тузиш мумкин. Бу тизимда мавжуд оғишишлар тўғрисидаги ахборотлардан раҳбарлар тезкор бошқарув қарорларини қабул қилиш учун фойдаланадилар.

«Стандарт-кост» тизимининг таркиби моддалар бўйича харажатларнинг қуйидаги дастлабки (ишлаб чиқариш жараёни бошлангунча) нормаларидан ташкил топади:

- асосий материаллар;
- ишлаб чиқаришдаги тақсимланадиган харажатлар (ёрдамчи ишлаб чиқаришдаги ходимлар иш ҳақи, ёрдамчи материаллар, ижара ҳақи, жиҳозлар амортизацияси ва ҳ.к);
- сотиш харажатлари (маҳсулотни сотиш бўйича харажатлар).

«Стандарт-кост» ҳисоб тизими бўйича фойда қуйидаги тартибда аниқланади:

1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи даромад;
2. Маҳсулотнинг стандарт таннари;
3. Ялпи фойда (1қ-2қ);
4. Стандартлардан оғишишлар;
5. Фойда (3қ-4қ).

Стандартлар ва нормалар ёрдамида ҳисоблаб чиқилган калькуляциялар ишлаб чиқариш ва харажатларни тезкор бошқариш учун асос бўлиб ҳисобланади. Харажатларнинг белгиланган стандарт нормаларидан оғишиш даражаси мазкур оғишишларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш учун таҳлил қилинади. Бу эса маъмуриятга ишлаб чиқаришдаги камчиликларни тезкор бартараф этишга, келажакда ҳам уларнинг олдини олишга имкон яратади.

«Стандарт-кост» ҳисоб тизимидан фойдаланадиган корхоналар одатда, қуйидаги харажат моддалари бўйича ҳисобни ташкил этадилар:

- хом ашё харажати бўйича оғишишлар;
- меҳнат ҳақи бўйича оғишишлар;

- умумишлаб чиқариш харажатлари бўйича оғишишлар;
- давр харажатлари бўйича оғишишлар.

Зарурат туғилганда (масалан, жавобгарлик марказлари бўйича бўлинмаларида оғишишларни акс эттиришда) бу харажат моддаларининг ҳар бири бўйича аналитик счётлар очилиши мумкин. «Стандарт-кост» тизимидаги асосий талаб - бу харажатларининг белгиланган нормалардан оғишишлари устидан назорат бўлиб, у харажатлар стандартларини такомиллаштиришга имкон беради. Бундан ташқари «Стандарт-кост»дан фарқли ўлароқ норматив ҳисоб ишлаб чиқаришга йўналтирилган бўлиб, сотиш жараёнига мўлжалланмаган. Бу эса маҳсулотнинг норматив усули ва «Стандарт-кост» тизими ўзаро фарқли тушунчалардир, бироқ ҳар иккала тизимнинг пояси битта-стандартларни белгилаш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишдаги муаммоларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш мақсадида оғишишлар ҳисобини аниқлашдан иборат. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби тизимини ислоҳ қилиш жараёни бормоқда. У бозор иқтисоди ва молиявий ҳисобот стандартларнинг талабларига тобора кўпроқ мувофиқлаштирилмоқда. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг «Ҳисоб юритиш сиёсати ва молиявий ҳисобот» номли 1-сонли БХМСга кўра корхоналарга ҳам ҳақиқий, ҳам норматив таннарх бўйича бухгалтерия ҳисоби объектларнинг синтетик ҳисобини ташкил этган корхоналар счётлар режасига мувофиқ 2800-«Тайёр маҳсулотлар ҳисоби» счётини қўллашлари мумкин. Бу счёт ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳақидаги ахборотни умумлаштириш ва унинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархнинг норматив таннархидан оғишишларини аниқлаш учун мўлжалланган.

Ҳисобот оyi тугаганда 2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счётида қайд этилган ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи шу счёт кредитидан 2810-«Омбордаги тайёр маҳсулот» счёти дебетига тузатиш проводкалари ўтказилиши керак. Бунда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот ҳақидаги ахборот икки хил баҳода шаклланади: дебет бўйича - ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи, кредит бўйича - норматив таннарх. Ой

охирода 2810-«Омбордаги тайёр маҳсулотлар ҳисоби» счёти бўйича дебет ва кредит оборотларини таққослаш билан ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархининг норматив таннархдан оғишиши аниқланади. Оғишиш суммаси 2810-«Омбордаги тайёр маҳсулотлар ҳисоби» счёти кредитидан 9100-«Сотилган маҳсулотлар (иш, хизмат)лар таннархи ҳисоби» сётларининг дебетига ҳисобдан чиқарилиши лозим. Ҳар чоракда 2810-«Омбордаги тайёр маҳсулотлар ҳисоби» счёти ёпилади ва келаси чоракнинг бошига қолдиққа эга бўлади. "Директ-костинг" ҳисоб тизими бугунги кунда АҚШ ва барча иқтисодий ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилмоқда. Германия ва Австралияда мазкур усул "Қисман харажатлар ҳисоби" деб аталади. Британияда у "Маржинал харажатлар ҳисоби", Францияда - "Маржинал бухгалтерия" ёки "Маржинал ҳисоб" деган номларни олган. Ўзбекистонда эса "Чекланган, тўлиқ бўлмаган ёки қисқартирилган таннарх ҳисоби" тушунчалари қўлланилиб келмоқда. Бизнинг назаримизда, бу иқтисодий атамани "бухгалтерия ҳисобининг маржинал усули" деб номлаш ўринли ҳисобланади. Биз бундай ёндашувни "Директ-костинг" тизимида асосий кўрсаткич маржинал даромад бўлганлиги билан боғлаймиз. Унинг ёрдамида ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси аниқланади, маҳсулотни зарарсиз сотиш баҳоси белгиланади, корхонанинг ассортимент сиёсати тузилади.

Маржинал даромад усулидан Ғарб мамлакатларида ишлаб чиқаришни (экстенсив) ривожлантириш модели ўрнига янги модел - интенсив ривожланиш модели сифатида фойдаланила бошланди. Бундай моделдан фойдаланиш, ўз навбатида, харажатларни бевосита ва билвосита, асосий ва қўшимча, доимий ва ўзгарувчан харажатларга аниқ бўлишини ва шу асосда бош-қаришнинг стратегик вазифаларини ҳал этишни талаб қилади.

Шуни назарда тутиш керакки, "Директ-костинг" тизими-нинг пайдо бўлиши соф бухгалтерия ҳисоби билан боғлиқ эди. Ҳисоб ходимлари ўша даврда шундай хулосага келишдики, барча харажатлар мазкур ҳисобот даврига ва шу даврдаги ишлаб чиқарилган маҳсулот билан боғлиқ, яъни улар маҳсулот сотилгандаги ҳисобот даврига тегишли бўлиши лозим.

Дастлабки босқичда таннархга фақат ўзгарувчан харажатлар киритилар эди, доимий харажатлар эса корхонанинг молиявий натижаларига ҳисобдан чиқарилар эди. Кейинроқ "Директ-костинг" тизими шундай ҳисоб тизимига айландики, унда таннарх фақат бевосита ўзгарувчан харажатлар қисмида ҳисоб қилинадиган бўлди. Мазкур номдаги бир қатор шартлиқлар ана шундан келиб чиққан. Бевосита харажатлар бўйича калькуляциялашни кўзда тутувчи классик "Директ-костинг" тизимида харажатларни калькуляциялаш ўзгарувчан харажатлар бўйича амалга оширилади. «Директ-костинг» тизимида ўзгарувчан харажатлар бўйича маҳсулот таннахи калькуляцияси куйидагича кўринишга эга бўлади.

3.3.1-чизма. «Директ-костинг» тизимида ўзгарувчан харажатлар бўйича маҳсулот таннахи калькуляцияси¹¹

Ишлаб чиқариш қувватларидан оқилона ва тўлиқ қуввати бўйича фойдаланиш харажатларини калькуляциялаш жараёнига барча ўзгарувчан харажатлар ҳамда умумишлаб чиқариш харажатларининг бир қисми кирази.

Буларнинг барчаси ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициентига мувофиқ ёндашади.

¹¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

"Директ-костинг" ҳисоби тизимининг асосий афзалликлари қуйидагилар:

1) Маҳсулот таннархини ҳисоблашдаги соддалаштириш ва аниқлик (чунки, таннарх фақат ўзгарувчан харажатлар қисмидагина режалаштирилади ва ҳисобга олинади);

2) Маҳсулот турлари ўртасида доимий харажатларни шартли тақсимлаш учун мураккаб ҳисоб-китоблар қилинмаслиги (улар маҳсулот таннархи таркибига киритилмайди ва молиявий натижалар ҳисобидан қопланади);

3) Рентабеллик даражаси (зарарсизлик нуқтаси, сотиш ҳажми), маҳсулот баҳосининг 1дан < қуйи чегарасини аниқлаш имконияти;

4) Маҳсулотнинг хилма-хил турлари бўйича рентабеллик даражасини қиёсий таҳлил қилиш имконияти;

5) Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулай дастурини аниқлаш имконияти;

6) Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот ёки хизматлар ҳамда уларни четдан сотиб олишдаги танлов имконияти.

"Директ-костинг" ҳисоб тизими раҳбарларга корхона бўйича ҳам, турли маҳсулотлар бўйича ҳам маржинал даромаднинг ўзгаришига эътиборни кучайтиришга имкон беради, бунда юқори рентабелли маҳсулотни аниқлашда сотиш баҳоси ва ўзгарувчан харажатлар суммаси ўртасидаги тафовут алоҳида маҳсулотлар таннархига доимий харажатларни киритиш натижасида яшириниб қолмайди, мазкур тизим бозор шароити ўзгаришига жавобан харидоргир маҳсулотларни тез илғаб олиш имконини беради. Эркин бозор рақобати шароитида "Директ-костинг" усули корхонани бошқариш тизими - маркетингнинг таркибий қисмига айланади.

Демак ишлаб чиқариш ҳисобини ташкил этишнинг услубиёти ва тамойиллари халқаро амалиёт тажрибаларидан келиб чиқиб такомиллаштирилаётганлигини айтишимиз мумкин. Бизнингча ишлаб чиқариш ҳисобини ташкил этишни базавий тамойилларини умумлаштирувчи

алохида бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти ишлаб чиқилиб амалиётга жорий этилиши керак. Унда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини тармоқ турлари бўйича шакллантиришнинг хусусиятлари, шу жумладан асосий ва қўшимча маҳсулотларни таннархини аниқлаш масалаларига аниқлик киритилган бўлар эди. Таннарх бу бевосита ишлаб чиқариш молия натижасини аниқлашда асосий дастаг ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар

Ҳозирги иқтисодиётни модернизациялаш шароитида кичик бизнес корхоналарида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг янада такомиллашуви масаласи тобора муҳим аҳамият касб этиб бормокда.

Ушбу магистрлик диссертация ишида иқтисодиётни модернизациялаш шароитида маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ҳисобини ташкил этишни услубиёти ва тамойилларини такомиллаштириш заруриятининг амалдаги ҳолатини ўрганиб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келдик.

1. Кичик бизнес корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш маҳсулот таннархини калькуляция қилиш энг асосий вазифалардан ҳисобланади. Шунинг учун хом-ашё ва материал сарфларини тўғри ҳисобга олиш ва таннарх шаклланишини бошқариш муҳим аҳамиятга эга. Амалда қўлланаётган таннарх аниқлаш усуллари айрим ишлаб чиқариш жараёнларидаги харажатларни тўлиқ акс эттирмайди.

Харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини аниқлашда ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб, «Директ-костинг» ва бошқа илғор усулларида самарали фойдаланиш керак.

Бу усулларда харажатларни иккига бўлиб, яъни ўзгарувчан харажатлар ва доимий харажатлар шаклида ҳисобга олиш ҳамда маржинал даромадни тўғри аниқлаш, корхонанинг зарарсизлик нуқтасини аниқлаш, кутилаётган фойда суммасини аниқлаш учун сотилиши зарур бўлган маҳсулот сотиш ҳажминини аниқлаш ҳамда корхона умумий харажатларини қоплаш нуқтасини топиш имконини беради. Ушбу усулда доимий харажатлар аниқ буюмлар ёки буюмлар гуруҳи бўйича гуруҳланади. Яъни харажат жойлари бўйича таъминот сегменти ёки тақсимлаш йўналишлари бўйича бўлинади.

2. Кичик бизнес корхоналарида ҳисобот оyi давомида содир бўлган харажатлар бухгалтерия ҳисобида умумлаштирилиб, цех бўйича ишлаб чиқариш ҳисоботи тузилади. Аммо ушбу ҳисоботда материаллар, меҳнат харажатлари ва бошқа бевосита харажатлар меъёр бўйича ва меъёрдан четга

чиқишлар алоҳида ажратилиб кўрсатилмайди. Натижада маҳсулотларни ишлаб чиқаришда турли хил маҳсулотларга сарфланадиган моддий, меҳнат харажатлари, ижтимоий суғурта ажратмалари, асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси харажатлари бўйича меъёрдан четга чиқишларни аниқлаш имкони бўлмайди.

Бизнинг фикримизча, ҳисоботда ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва ҳақиқий моддий ва бошқа харажатларни маҳсулот таннархига тақсимлашда меъёрдан четга чиқишлар ҳар бир маҳсулот тури бўйича алоҳида ҳисобга олиниши керак.

3. Маҳсулот таннархини таҳлил қилишда ишлаб чиқариш харажатларини тўғри ҳисобга олиш, назорат қилиш ва маҳсулот таннархини тўғри аниқлаш усуллари таҳлил қилиниб, кичик бизнес корхонаси учун зарарсизлик нуқтасини топиш, маржинал даромадни аниқлаш ҳамда ўзгарувчан, доимий харажатларни тўғри ҳисобга олиб бориш зарур. Шунинг учун корхонада харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини аниқлашнинг «Директ-костинг» усулини қўллаш мақсадга мувофиқ деб топилди.

4. Кичик бизнес корхоналарида маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни таҳлил қилишда, одатда, асосий эътибор харажатларнинг динамикасига қаратилади. Таҳлилда бу усул фақатгина харажатларнинг даврлар бўйича ўзгаришларига баҳо берилади. Бизнинг фикримизча, ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилишда омилли таҳлилни кенг қўллаш лозим. Омилли таҳлил харажатлар миқдорининг қайси сабаб ҳисобига ўзгараётганлигини аниқлашга ёрдам беради.

Маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни таҳлил қилишда бу турдаги харажатларнинг динамикасига баҳо беришдан кўра, кўпроқ унинг самарадорлик кўрсаткичларига эътиборни қаратиш лозим. Бизнинг фикримизча, ишлаб чиқариш харажатлари самарадорлик кўрсаткичлари тизимида материал қайтими ҳамда материал сиғими кўрсаткичлари кенг қўлланилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Шундай қилиб, мазкур магистрлик диссертация ишида кичик бизнес корхоналарида иқтисодийни модернизациялаш шароитида маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ҳисобини ташкил қилишнинг услубий асосларини ривожлантириш масалалари тадқиқ этилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1.1. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси: – Т.: «Ўзбекистон», 2011 й. - 40 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. 1996 йил 30 август. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. 2000 йил 26 май. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5-6-сон.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонуни. 2000 йил 26 май. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5-6-сон.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги Қонуни. 2003 йил 24 апрель. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 5-сон; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 51-сон; 2008 й., 52-сон; 2009 й., 3-сон, 15-сон, 37-сон; 2010 й., 37-сон.
6. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т.: Адолат, 1996. – 557 б.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхона тўғрисида»ги 2003 йил 11 декабрдаги Қонуни. // Солиқ ва божхона хабарлари, 2004 йил 10 феврал, 6-сон.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги 2000 йил 25 майдаги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2000. 5-6-сонлари.

1.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармон ва Қарорлари

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 24 мартдаги «Қурилиш материаллари саноатида ислохотларни чуқурлаштириш ҳамда ривожлантиришни тезлаштириш тўғрисида»ги ПФ-3586-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 12-13-сон.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-3594-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 15-16-сон.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 1 июндаги «2007-2011 йиллардаги даврда қурилиш материаллари саноати хўжалик субъектларини модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш Давлат дастури тўғрисида»ги ПФ-646-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 23-сон.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 10 ноябрдаги ««Микрокредитбанк» акциядорлик тижорат банкининг тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш борасидаги фаолиятини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4051-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 46-сон.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 ноябрдаги «Иқтисодиётнинг реал сектори хўжалик субъектларини қўллаб-қувватлаш, уларни барқарор иш билан таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида»ги ПФ-4058-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 49-сон.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 19 июндаги «Деворбоп материаллар ишлаб чиқаришни кўпайтиришни рағбатлантириш ва сифатини яхшилаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-1134-сонли Қарори. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2009 й., 6-сон.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 15 декабрдаги «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги ПҚ-1442-сонли Қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 й., 50-сон.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 24 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги ПҚ-1449-сонли Қарори.

1.3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

1. «Вазирликлар, идоралар ва корхоналарнинг айланма маблағлари нормативлари тўғрисида». 1997 йил 25 февралдаги 108-сон Қарори. www.lex.uz

2. «Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом, Тошкент, 1999 йил 5 февраль. 54-сон қарори. www.norma.uz

3. «Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича қоидаларни тасдиқдаш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги 2003 йил 24 октябрда 1290-сон билан рўйхатга олинган Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги 140-сонли буйруғи. www.norma.uz

4. «Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни ҳуқуқий ҳимоя қилишни кучайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». 2003 йил 2 май 205-сон. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., 9-10-сон

5. «Экспорт-импорт операциялари мониторингини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида». 2003 йил 30 сентябрь. 416-сон. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., 17-18-сон.

6. «Қурилиш соҳасида ҳисоботни янада такомиллаштириш чора-

тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., 17-18-сон.

7. «Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида». 2005 йил 2 август. 180-сон. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 30-31-сон; 2006 й., 28-29-сон.

8. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг - Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари – 4-сонли «Товар-моддий захиралар» БҲМС (янги таҳрирда) - 2006 йил 15 июнь. www.norma.uz

9. «Тураётган жой ва кичик бизнес объектлари учун қурилиш материаллари сотиш бўйича фирма дўконлари тармоғини ташкил этиш тўғрисида». Қарори. 2009 йил 28 март, 87-сон қарори. www.norma.uz

10. «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби Счётлари режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома» 21-сонли БҲМС (янги таҳрирда)-2009 йил 25 майдаги 1181-2-сон. www.norma.uz

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Барча хўжалик юритувчи субъектларда иш ҳақининг 50 фоиз миқдорини тўлов пластик карточкаларида амалга оширилиши тўғрисида»ги қарори. 2009 йил 15 июндаги 2-242-сонли Қарори. www.norma.uz

12. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитасининг «Пишган ғишт ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан солиқ имтиёзлари ва преференцияларни қўллаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида»ги қарори. 2009 йил 22 июлдаги 73-сонли ва 23-сонли. Солиқ тўловчи журнали, 2009 йил июль. 7-сон.

II. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТ

II.A.КАРИМОВНИНГ АСАРЛАРИ ВА МАЪРУЗАЛАРИ

13. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон,

2009. – 56 б.

14. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.

15. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 80 б.

16. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг «Инқирозга қарши чоралар дастурларининг самарадорлиги ва инқироздан кейинги ривожланишнинг устувор йўналишлари (Ўзбекистон мисолида)» мавзуидаги халқаро илмий-амалий конференция иштирокчиларига йўллаган хати. 12.04.2010.

17. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти (КХШТ) Коллектив хавфсизлик кенгашининг мажлисида сўзлаган нутқи. 10.12.2010. www.gazeta.uz

18. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. // Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. 06.12.2010.

20. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 56 б.

21. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг БМТ саммити минг йиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқи.

22. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

23. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 36 б.

24. Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш,

барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Тошкент: “Ўзбекистон”. 2014. - 64 бет.

III. КИТОБ ВА ТУРКУМ НАШРЛАРИ

Бир муаллифлик:

25. Агеева О.А. Международные стандарты финансовой отчетности. – М.: «Бухгалтерский учет», 2008. – 464 с.
26. Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. Ўқув кўлланма. – Тошкент.: «Молия», 2003. – 224 б.
27. Акчурина Е.В. Бухгалтерский финансовый учет. Учебное пособие. – М.: «Экзамен», 2004. – 416 с.
28. Артюшин В.В. Финансовый анализ. Инструментарий практика. – М.: «ЮНИТИ», 2010. – 120 с.
29. Бабаев Ю.А. Теория бухгалтерского учета. Учебник. - 2-е изд., – М.: «ПРОСПЕКТ», 2008. – 240 с.
30. Бочарев В.В. Финансовый анализ. Учебное пособие. - 2-е изд., – Санкт-Петербург.: «Питер», 2009. – 240 с.
31. Волкова О.Н. Управленческий учет. Учебник. – М.: ТК Велби, Проспект, 2006. – 472 б.
32. Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари. Дарслик. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2003. – 612 б.
33. Ергешев Е. Иқтисодий ва молиявий таҳлил. - Дарслик. – Тошкент.: «Консаудитинформ-Нашр», 2005. – 348 б.
34. Завалишина И.А. Янгича бухгалтерия ҳисоби. – Тошкент.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 2004. – 476 б.
35. Качалин В.В. Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами ГААР. – М.: «Эксмо», 2007. – 400 с.
36. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет: Учебное пособие. - 5-е изд., – М.: «ИНФРА-М», 2008. – 717 с.
37. Константинова Е.П. Международные стандарты финансовой

отчетности. Учебное пособие. – М.: «Дашков и К°», 2008. – 288 с.

38. Любушин Н.П. Анализ финансового состояния организации. – М.: «Эксмо», 2007. – 256 с.

39. Лоханина И.М. Финансовый анализ на основе бухгалтерской отчетности. Учебное пособие; - 2-е изд., – Ярославль.: ЯрГУ, 2000. – 156 с.

40. Любушин Н.П. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. – М.: «ЮНИТИ», 2005. – 448 с.

41. Палий В.Ф. Международные стандарты учета и финансовой отчетности. Учебник. – М.: «ИНФРА-М», 2004. – 472 с.

42. Пардаев А.Х. Бошқарув ҳисоби. – Тошкент.: «Академия», 2002. – 176 б.

43. Пардаев М.Қ. Иқтисодий таҳлил назарияси. – Тошкент.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 2001. – 176 б.

44. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. - 5-е изд., – М.: «ИНФРА-М», 2009. – 536 с.

45. Сотиволдиев А. Замонавий бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. – Тошкент.: «БАМА», 2004. 1-2-3-том. – 505 б.

46. Тумасян Р.З. Бухгалтерский учет. Учебное практическое пособие. - 7-е изд., – М.: «ОМЕГА-Л», 2008. – 794 с.

47. Шагиясов Т.Ш. Финансовый анализ. – Ташкент.: «ТФИ», 2008. – 116.

48. Шоғиёсов Т. Комплекс иқтисодий таҳлил. Дарслик. – Тошкент.: «IQTISOD -MOLIYA», 2009. – 220 б.

49. Эргашева Ш. Бухгалтерский учёт. – Ташкент.: «IQTISOD -MOLIYA», 2010. – 520 с.

50. Ўразов К.Б. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида бухгалтерия ҳисобининг концептуал масалалари. – Тошкент.: «Фан», 2005. 236 б.

51. Қурбанов З.Н. Солиқ ҳисоби ва аудитининг методологик муаммолари. Монография. – Тошкент.: «Fan va texnologiya», 2008. – 156 б.

52. Ғуломова Ф. Бухгалтерия ҳисоби бўйича мустақил ўрганиш учун

кўлланма. – Тошкент.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 2000. – 368 б.

53. Ҳошимов Б. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. Дарслик. – Тошкент.: «Янги аср авлоди», 2004. – 279 б.

Икки муаллифлик:

54. Аренс Э.А., Лоббек Дж.К. Аудит. – М.: «Финансы и статистика», 1995. – 560 с.

55. Ахмаджонов Х.И., Рахимов М.Ю. Молиявий таҳлил. – Тошкент.: «ТМИ», 2004. – 160 б.

56. Бабаева Ю.А., Петров А.М. Бухгалтерский учет и контроль дебиторской и кредиторской задолженности. Учебно-практическое пособие. – М.: «Проспект», 2005. – 424 с.

57. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. – М.: «Финансы и статистика», 1998. – 326 с.

58. Бакиева Х., Ризаев Н. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. – Тошкент.: «IQTISOD -MOLIYA», 2007. – 324 б.

59. Бобожонов О., Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб. – Тошкент.: «Молия», 2002. – 672 б.

60. Васильевна Л.С., Петровская М.В. Финансовый анализ. Учебник. - 4-е изд., – М.: «КноРус», 2009. – 880 с.

61. Ваҳобов А., Иброҳимов А. Молиявий таҳлил. – Тошкент.: «Шарқ», 2002. – 224 б.

62. Гадоев Э.Ф., Югай Л.П. Экспортно-импортные операции. Том 1,2. – Ташкент.: ООО «Norma», 2006. – 416 с.

63. Ефимовой О.В., Мельник М.В. Анализ финансовой отчетности. Учебник. – М.: «ОМЕГА-Л», 2004. – 408 с.

64. Ибрагимов А.К., Каримов А.А. Хориж сармоялари бухгалтерия ҳисоби. – Тошкент.: «Ўзбекистон», 1999. – 143 б.

65. Иброҳимов А.Т., Рахимов М.Ю. Бошқарув таҳлили. – Тошкент.: «ТМИ», 2004. – 104 б.

66. Каморджанова Н.А., Картошова И.В. Учебное пособие. - 3-изд.

Бухгалтерский финансовый учет. – М.: «ПИТЕР», 2008. – 480 с.

67. Камышанов П.И., Камышанов А.П. Бухгалтерская финансовая отчетность: составления и анализ. Учебник. - 5-е изд. – М.: «ОМЕГА-Л», 2006. – 287 с.

68. Ковалев В.В., Ковалев Вит.В. Анализ баланса или как понимать баланса. Учебно практическое пособие. - 2-изд., – М.: «Проспект», 2010. – 560 с.

69. Кондраков Н.П., Кондраков И.Н. Бухгалтерский учет на малых предприятиях. Учебное пособие. – М.: «ПРОСПЕКТ», 2010. – 640 с.

70. Маматов З.Т., Нарбеков Д.Э. Аудит асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент.: «Молия», 2007. – 137 б.

71. Мельник М.В., Бердников В.В. Финансовый анализ: система показателей и методика проведения. – М.: «ЭКОНОМИСТЪ», 2006. – 159 с.

72. Очилов И.К., Курбонбоев Ж.Э. Молиявий ҳисоб. Ўқув қўлланма. – Тошкент.: «IQTISOD - MOLIYA», 2007. – 488 б.

73. Селезнёва Н.Н., Ионова А.Ф. Анализ финансовой отчетности организации. Учебное пособие. - 3-е изд., – М.: «ЮНИТИ-ДАНА», 2007. – 583 б.

74. Томас П.Карлин, Альберт Р.Макмин. Анализ финансовых отчетностей. (на основе GAAP). – М.: «ИНФРА-М», 1993. – 445 с.

75. Хасанов Б., Хошимов А. Бошқарув ҳисоби. Дарслик. – Тошкент.: «IQTISOD -MOLIYA», 2005. – 308 б.

76. Хотинская Г.И., Харитонов Т.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебное пособие. – М.: «Дело и Сервис», 2004. – 240 с.

77. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. – М.: «ИНФРА-М», 2006. – 237 с.

78. Шоалимов А.Ҳ., Тожибоева Ш.А. Иқтисодий таҳлил назарияси. – Тошкент.: «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти», 2005. – 128 б.

79. Церпенто С.И., Игнатова Н.В. Бухгалтерский учет в строительстве. – 2-е изд., – М.: «КноРус», 2008. – 400 с.

Уч муаллифлик:

80. Абдуллаев Ё., Иброҳимов А., Раҳимов М. Иқтисодий таҳлил 100 савол ва жавоб. – Тошкент.: «Меҳнат», 2001. – 320 б.

81. Банк В.Р., Банк С.В., Тараскина А.В. Финансовый анализ. – М.: «ПРОСПЕКТ», 2006. – 344 с.

82. Вахабов А.В., Жумаев Н.Х., Хошимов Э.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози: Сабаблари, хусусиятлари ва иқтисодиётга таъсирини юмишатиш йўллари. – Тошкент.: «Akademnashr», 2009. – 141 б.

83. Вахрушина М.А., Мельникова Л.А., Пласково Н.С. Международные стандарты учета и финансовой отчетности. Учебное пособие. М.: «Вузовский учебник», 2008. – 320 с.

84. Ваҳобов А., Иброҳимов А., Ҳақимов Б. Иқтисодий таҳлил назарияси. - Тошкент.: «IQTISOD -MOLIYA», 2003. - Б. 176.

85. Ваҳобов А.В., Иброҳимов А.Т, Якубов У.Қ. Бошқа тармоқларда иқтисодий таҳлилнинг хусусиятлари. – Тошкент.: «ТМИ», 2004. – 148 б.

86. Ваҳобов А.В., Иброҳимов А.Т, Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. – Тошкент.: «Шарқ», 2005. – 480 б.

87. Гиляровкая Л.Т., Лысенко Д.В., Эндовицкий Д.А. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. – М.: ТК Велби, «Проспект», 2006. – 360 с.

88. Дэвид Александр, Анне Бриттон, Энн Йориссен. Международные стандарты финансовой отчетности. (Перевод с английского) – М.: «Вершина», 2005. – 888 с.

89. Зонова А.В., Адамайтис Л.А., Бачуринская И.Н. Бухгалтерский учет и анализ. – М.: «Эксмо», 2009. – 512 с.

90. Каримов А.А., Исломов Ф.Р, Авлокулов А.З. Бухгалтерия ҳисоби: Дарслик. – Тошкент.: «Шарқ», 2004. – 592 б.

91. Ковалев В.В., Патров В.В., Быков В.А. Как читать баланс.

Бухгалтерский учет на современном предприятии. - 5-е изд., – М.: «Финансы и статистика», 2007. – 672 с.

92. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета (Перевод с английского) - 2-изд. Под ред. Соколова Я.М. – М.: «Финансы и статистика», 2002. – 496 с.

93. Пардаев М.Қ., Абдукаримов И.Т., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. – Тошкент.: «Меҳнат», 2004. – 488 б.

94. Сотиволдиев А., Сотиволдиева Д., Шодибекова Д. Бухгалтернинг изоҳли луғати. – Тошкент.: «БАМА», 2010. – 280 б.

95. Умарова М., Эшбоев Ў., Ахмаджонов К. Бухгалтерия ҳисоби. – Тошкент.: «ЎАЖБНТ маркази», 2004. – 352 б.

96. Шагиясов Т.Ш., Сагдиллаева З.А., Файзиев Б.В. Финансовый и управленческий анализ. Учебник. – Ташкент.: «IQTISOD -MOLIYA», 2008. – 352 с.

Тўрт муаллифлик:

97. Ибрагимов А.К, Очилов И.К, Қўзиев И.Н, Ризаев Н.Қ. Молиявий ва бошқарув ҳисоби. – Тошкент.: «IQTISOD -MOLIYA», 2008. – 444 б.

98. Санаев Н.С., Хасанов Б.А., Тўлаев А., Санаев Ғ.Н., Бухгалтерия ҳисоби асослари. – Тошкент.: «Шарқ», 2005. – 110 б.

Жамоавий:

99. Гадоев Э.Ф., Ҳайдаров Ш.У. ва бошқалар. Йиллик ҳисобот – 2008. – Тошкент.: «Norma», 2008. – 526 б.

IV. ДИССЕРТАЦИЯ ВА ДИССЕРТАЦИЯ АВТОРЕФЕРАТИ

100. Пардаев М.Қ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлилнинг назарий ва методологик муаммолари. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Тошкент.: БМА, 2002. – 35 б.

101. Ўразов К.Б. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида бухгалтерия ҳисобининг назарий ва методологик муаммолари. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Тошкент: БМА, 2006. – 44 б.

102. Юсупов М.Х. Қурилиш материалларининг ишлаб чиқариш

харажатлари ҳисоби ва назорати. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Тошкент.: БМА, 2002. – 28 б.

103. Ишонқулов Н.Ф. Пул оқимлари ҳисоби ва таҳлилини такомиллаштириш. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Тошкент.: БМА, 2007. – 21 б.

V. ИНТЕРНЕТ САЙТЛАРИ

104. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси қонунлари базаси сайти.

105. www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти.

106. www.cb.uz – Ўзбекистон Республика Марказий банки сайти.

107. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси сайти.

108. www.norma.uz

109. www.cer.uz.

110. www.pres-service.uz

111. www.gazeta.uz

